

SAARE MAAKONNA ETTEVÕTLUSKESKKONNA JA SELLE ARENDAMISVÕIMALUSTE ANALÜÜS

Analüüs on koostatud Saaremaa Vallavalitsuse tellimusel projekti PGI02261 „Islands of Innovation“ raames II osana raportist „Saare maakonna ettevõtluskeskkonna ja selle arendamisvõimalused analüüs“.

Tellijä: Saaremaa Vallavalitsus

Koostaja: Saare Arenduskeskus SA

E-post: info@sasak.ee

Address: Lossi 1A, Kuressaare, 93819, Saaremaa

Kuressaare, 03.06.2019

SISUKORD

Sissejuhatus	4
1. Tarkade töökohtade loomisele suunatud uuenduslike lahenduste analüüs	5
1.1. Hetkeolukord	5
1.2. Tuleviku töö – uued suunad ja lahendused	6
1.3. Teadus- ja arendustegevus ning innovatsioon (TAI)	9
1.4. Neljandat tööstusrevolutsiooni veab asjade internet	10
1.5. Info- ja kommunikatsioonitehnoloogia arenguks eelduste loomine	11
1.6. Keskkonnahoid ja taastuvenergeetika kui innovatsioon	11
1.7. Stipendiumite süsteemi loomine	12
1.8. Arengufondi loomine koostöös ettevõtjatega	13
1.9. Tarkade töökohtade loomisele suunatud haridus- ja koolitussüsteem	13
1.10. Tarkade töökohtade loomisele suunatud meetmete kirjeldus	14
2. Ekspordi osakaalu kasvatamiseks vajatavad teenused ja lahendused	15
2.1. Globaalses plaanis väliskaubanduse keskkonda mõjutavad muutused	15
2.2. Välisinvesteeringute olulisus	16
2.3. Ekspordi tugisüsteemid	17
3. Ettevõtluse arendamiseks ja töökohtade loomiseks vajatavad uued teenused ja lahendused. ..	19
3.1. Kvalifitseeritud töökohad tagavad elanike arvu kasvu	19
3.2. Kindlad fookused – kasvuvaldkondade valik	19
3.2.1. Laevaehitus	20
3.2.2. Taastuvenergeetika	20
3.2.3. Meretoorme väärindamine ja toiduainetetööstus	21
3.2.4. Turism	22
3.2.5. UNESCO biosfääriala	23
3.2.6. Tervishoid ja hõbemajandus	23
3.2.7. Loomemajandus	24
3.3. Saaremaa (väike)etevõtjate koostöö-koopereerumise vajadused	24
3.4. Ettevõtluse tugistruktuurid	24

3.4.1.	Maakonna arengukiirendi – koondatud ettevõtluse tugistruktuur	25
3.4.2.	Arengukiirendi kõrval tegutsev ettevõtjate inkubaator	25
3.4.3.	Uuringu- ja analüüsikeskus, ettevõtluse andmeruum	26
3.4.4.	Omavalitsuse roll	26
3.5.	Riigi roll ettevõtluskeskkonna kujundamisel	27
4.	Noorte ettevõtlikkuse edendamisele suunatud uuenduslike lahenduste analüüs.....	28
4.1.	Saaremaa noorte küsitlus.....	29
4.2.	Noorsootöö programmid, algatused, võimaluse, mis toetavad ettevõtlikust	30
4.3.	Paremaid näiteid ja praktikaid	34
5.	Muude faktorite analüüs ettevõtluskeskkonna kestlikuks toetamiseks	35
5.1.	Tööstusalad kui majanduse mootorid	35
5.2.	Vabatsooni, tollitsooni perspektiiv Saaremaal.....	36
5.3.	Ühendused - sise- ja välisriiklikud, elektrivarustuskindlus, internetiühendus	36
	Kokkuvõte - Teesid	39
	Kasutatud kirjandus.....	41

Sissejuhatus

Saaremaa Vallavalitsuse tellimisel on Saare Arenduskeskuse poolt koostatud Saare maakonna ettevõtluskeskkonna ja selle arendamisvõimaluste analüüs. Käesolev analüüs on töö teine osa, milles käsitletakse ettevõtluskeskkonda edendavaid lahendusi järgmistes gruppides.

- Ettevõtluse arendamiseks ja töökohtade loomiseks vajavad **uued teenused ja lahendused**.
- **Ekspordi** osakaalu kasvatamiseks vajavad teenused ja lahendused.
- **Tarkade töökohtade** loomisele suunatud uuenduslike lahenduste analüüs.
- **Noorte** ettevõtlikkusele suunatud uuenduslike lahenduste analüüs.
- Muude faktorite analüüs ettevõtluskeskkonna kestlikuks toetamiseks.

Käesoleva analüüsi eesmärk on kaardistada olemasolevat infot ja kogud ideid, mis aitaks arendada Saare maakonna ettevõtluskeskkonda ja anda soovitusi ja sisendeid koostatavasse dokumenti „Saaremaa valla ettevõtluskeskkonna ja innovatsiooni arengukava“.

Tänase seisuga ei ole Eesti kohalikel omavalitsustel (KOV) seadusest tulenevat kohustust panustada piirkondliku ettevõtluse arendamisse. Ometi on ettevõtlus üha enam kogumas KOV-ide tähelepanu ja huvi. Valdikond on kohaliku tasandi poliitikaloomes tähtsustumas kui vahend, mille kaudu on otseselt mõjutatav regiooni majandusareng, jõukuse kasv ja elanike heaolu. On tunda arusaama süvenemist, et regioonide kasvu aluseks saab olema omavalitsuste süsteemne panus ettevõtluskeskkonna arendamiseks.

Teravneb regioonide ja riikide asukohakonkurents, mis määrab selle, kuhu valivad oma asukoha paremad ettevõtjad ja spetsialistid. Regioonide elukeskkond, majanduslik ja intellektuaalne keskkond määravad investeringute ja inimeste liikumise.

Vajadust tegeleda ettevõtete tootlikkuse ja lisandväärtuse kasvatamisega rõhutab ka Riigikontroll 2015. aastal läbiviidud uuringuga. Ühe võimaliku vahendina väljakutse lahendamisel näeb Riigikontroll vajadust luua riigireformiga kohalikule omavalitsusele eeldused piirkondliku ettevõtluse arendamiseks (Riigikontrolli ülevaade Riigikogule, „Ülevaade riigi vara kasutamisest ja säilimisest“).

Eesmärkide seadmisel ja valdkondade arendamiseks tegevuste kavandamisel on vaja pikaajalist vaadet, mis tugineks Saare maakonna, aga ka Eesti suhtelistele eelistele nii (loodus)ressursside, tehnoloogiate kui oskuste ja teadmiste osas. Neist lähtuvalt tuleks kokku leppida prioriteedid (nii sektorid kui ka tegevused), kuidas majandust edendada.

Ettevõtluskeskkonda kujundades tuleb silmas pidada tuleviku proovikivisid – uued äri- ja töömudelid, mobiilsuse kasv, uute tehnoloogiate esiletõus ja kasutamine, potentsiaalsed geopoliitilised muudatused, regionaalse tasakaalu säilitamine, kuritegevuse, sh küberkuritegevuse kasv.

1. Tarkade töökohtade loomisele suunatud uuenduslike lahenduste analüüs

1.1. Hetkeolukord

Saare maakonnas 2019. aastal läbi viidud ettevõtjate rahulolu uuring näitas selgelt, et vajaliku tööjõu olemasolu ja selle leidmise võimalused on ettevõtjate silmis kõige kriitilisem ettevõtluskeskkonda mõjutav tegur Saare maakonnas.

Lähiaastatel jätkuvad või süvenevad trendid nii Eestis aga ka Saare maakonnas:

Nii nagu kogu Euroopat, ootavad ka Eestit ja Saaremaad ees olulised demograafilised arengud, mis seavad tööjõu pakkumisele täiendavad ulatuslikud piirangud.

- tööealise elanikkonna arvu järsk langus, tööjõuturule siseneb igal aastal 30% vähem tööikka jõudnuid;
- kvalifitseeritud tööjõule on atraktiivsem mandri või välismaa kõrgem palgatase ja kvalifikatsioonile vastav töö;
- madal kolmanda taseme hariduse osakaal Saare maakonna tööjõulise elanikkonna hulgas;
- kvalifitseeritud spetsialistide ning oskustöölise suurenev puudus.

Lisades üldised trendid, mis mõjutavad terve Eesti tööjõuturгу ning palkasid:

- majanduse kiire kasv;
- Eesti palgataseme kiire kasv;
- elukalliduse kasv.

Selle kõige tulemusena on Eesti ettevõtete tööjõukulud möödunud või möödumas Ida-Euroopa vastavast tasemest ning kiiresti lähenemas Lääne-Euroopa riikide tasemetele.

Võib järeldada, et senisel odaval tööjõul tegutsenud majandusmudel on end ammendanud.

Ettevõtted, kes ei investeeri ja ei loo kõrgemat kvalifikatsiooni eeldavaid nutikaid töökohti, on paari aasta pärast sunnitud oma senise tegevuse lõpetama, sest odavat tööjõudu enam ei ole.

Pikki aastaid kestnud väljaränne ning ulgtööl käimine viitavad sellele, et Saare maakonna töökohtade valik pole kvalifitseeritud inimeste jaoks piisavalt atraktiivne. Sama kinnitab ka fakt, et võrreldes teiste maakondadega oli 2017. aastal Saare maakonna tööealise rahvastiku hulgas vähim kolmanda taseme haridusega (keskeri- ja tehnikumiharidus keskhariduse baasil ning kõrgharidus) töötajaid 22,3%. Ja see näitaja on langustrendis.

Lisaks kõrgelt kvalifitseeritud töökohtade tekkele on oluline, kuidas tagada välismaise oskustööjõu, investorite, tippspetsialistide, kaugtöö (sh IKT valdkonna) töökohtade ning teadlaste ja tudengite Saare maakonda tuleku ja kohanemise soodustamise.

1.2. Tuleviku töö – uued suunad ja lahendused

Täna toimuva kvalifitseeritud tööjõu väljarände tingimustes oleks õige vaadata maailmas toimuvaid trende ja soodustada meile sobivate arengute toomist maakonda. Just kvalifitseeritud tööjõu osas on töö kaotamas geograafilist sidet ja muutumas protsessipõhiseks.

Alljärgnevalt on käsitletud raportis “Tuleviku töö – uued suunad ja lahendused” väljatoodud olulisi suunamuutuseid. Kasutatud on ka Eesti 2035 strateegia koostamise töömaterjale.

Uued tehnoloogiad ja IT-platvormid (sotsiaalmeedia, avaandmed, avatud platvormid, pilvetehnoloogiad, suurandmed, tehisintellekt jne) muudavad ettevõtete struktuuri ja toimimist. Traditsioonilised töö tegemise viisid hägustuvad ning need muutused eeldavad võrreldes senisega enam paindlikkust ja autonoomsust nii ettevõtjatelt kui ka töötajatelt. Paindlikele töötamise vormidele on iseloomulikud ebatraditsioonilised tööajad ja -kohad või ebaregulaarne töötegemine.

- Struktuursetest muutustest on peamine tööturu arengute mõjutaja ja käivitaja Euroopas olnud majandus- ja finantskriis, mis sai alguse 2008. aastal. Samas võib seda pidada ka pikaajalistele väljakutsetele tähelepanu juhtivaks ning ennetavat reageerimist võimaldavaks teguriks. Majanduslikud väljakutsed on viinud ettevõtete ja töökohtade restruktureerimiseni ning ülesannete laiema jaotamiseni organisatsiooniüleselt.
- Kõige olulisem uute töövormide leviku ajendaja on 20. sajandi lõpus alguse saanud informatsiooni- ja kommunikatsioonitehnoloogiate tempokas areng, mis on fundamentaalselt muutnud töömaailmaga seotud võimalusi, töötingimusi ja töö kvaliteeti. Üha kiirem internet, mobiilse interneti areng ning töö tegemist soodustavate programmide ja nutirakenduste levik on loonud olukorra, kus inimesed elavad võrgustunud ja tiheda suhtluse maailmas ning suurt hulka tööülesandeid saab täita jooksvalt väljaspool tööandja pakutavat kontoripinda või pakkudes oma teenuseid iseseisva lepingupartnerina. Sellele aitab kaasa uusi töövorme soodustava töökultuuri areng ja tööaja paindlikkuse kasv.
- Muutused uute põlvkondade väärtussüsteemis on samuti üks enammainitud töömaailma muutuste põhjuseid. Praegu on tööturul aktiivsed X-põlvkond (1960. ja 1970. aastatel sündinud) ja Y-põlvkond (1980–2000 sündinud), ning tööturule on sisenemas Z-põlvkond (pärast 2000. aastaid sündinud). Y-põlvkond ehk *millenials* väärtustab varasemast X-põlvkonnast enam missioonipõhist ja enesearengule suunatud tööd, mis võimaldab kombineerida tööd ja isiklikku elu. Kui X-põlvkond on olnud orienteeritud edule ja karjäärile ning juhindunud selles tugevast hierarhiast, siis Y-põlvkond juhindub enam sisemisest missioonist ning otsib töökohal paindlikkust. Need trendid süvenevad veelgi enam digiajastu Z-põlvkonna noorte hulgas, kelle puhul on tööturule sisenemisel täheldatud projektipõhist lähenemist ja ettevõtlikkust.

Tehnoloogia areng on kiirendanud töökohtade automatiseerimist, mille tulemusel väheneb töökohtade arv stabiilselt pikema aja vältel. Digitaliseerimine ja muud tööturгу puudutavad trendid

on kaasa toonud uued võimalused ja väljakutsed. Paljud töökohad on juba praegu varasemaga võrreldes oluliselt muutunud.

Uute töövormide levik on ajendatud eeskätt digitaalsete tehnoloogiate ja mobiilse side arengust, kuid olulised on ka põlvkondlikud ja kultuurilised muutused. Olulist rolli uute töövormide levikul mängivad uued ärimudelid ja töösuhteid juba praeguseks kardinaalselt muutnud jagamismajanduse koostööplatvormid. On selge, et seni domineerinud pikaajaliste töösuhete asemel on maailm üha enam liikumas projektipõhise ja iseseisvaid lepingupartnereid hõlmava töö suunas, kus on keeruline eristada, kas töö tegija staatus peaks olema töötaja või hoopiski ettevõtja. Neid uusi suundumusi seostatakse läbivalt neljanda tööstusrevolutsiooni (ehk digirevolutsiooni) mõistega.

Eesti tulevikutöökohtade analüüs toob välja, et projektipõhiste ja iseseisvaid lepingupartnereid hõlmavate töökohtade osakaal vaid kasvab. OSKA aruande tulevikuprojektsiooni põhjal võib Eestis lähikümnele oodata erinevate paindlike töövormide kasutamise kasvu, eriti aga kaugtööd, töötaja jagamise, töö jagamise, töö väljakutsel ja IKT-põhise mobiilse töö kasutamist. Oluline roll saab olema paindlikel töövõimalustel ja uutel töövormidel, mis muudavad võimalikuks tööjõuturul osalemise ka väga väikese osaajaga, eemalt töötades või ise täielikult oma tööaega kontrollides.

Uute töövormide levikut soodustavad tegurid

Võrreldes paljude teiste riikidega on Eestis väga head infotehnoloogilised võimalused kiire internetiühenduse ja mobiilse interneti näol ning Eesti elanikkonda iseloomustab kõrge digioskuste tase. Need tegurid võimaldavad rakendada IKT-põhist mobiilset tööd oma parimas tähenduses ning paljudel ametikohtadel on võimalik korraldada oma igapäevatööd kontorisse minemata – töötada liikumisel (autost, rongist), maakodust või muust eelistatud kohast.

Eestis, aga miks mitte ka Saaremaal, on väga head võimalused uute töövormide rakendamiseks ja seeläbi IKT sektori ja ka horisontaalselt kõikide majandussektorite arenguks. IKT valdkonna ülikiiret arengut näitab ka sektori kiire kasv Eesti teenuste ekspordis.

Saaremaale on võtmeküsimuseks uute töövormide muutustega kaasa minek ja selleks vajalike infrastruktuuride, ühenduste ning Saaremaast kui heast kaugtöökohast kuvandi loomine.

Digitaalsed oskused ja tehnoloogia areng on tugevalt seotud ka uut tüüpi organisatsioonimudelite arenguga. Lisaks sellele, et digitaalseid platvorme on mugav kasutada, on üks seda tegevust ajendav tegur nendega liitumise lihtsus. Koostööplatvormid võimaldavad paindlikke töötamisvõimalusi nn minimaalsete turuletuleku võimalustega – tüüptingimustele vastavad teenusepakkujad ei pea tegema muud, kui ennast veebiplatvormil registreerima. Samamoodi kiire ja paindlik on töövahendusportaalide vahendusel juhutööde leidmine.

Mööda ei saa vaadata ka nooremate põlvkondade ootuste ja väärtuste muutumisest. Arusaam tööst ja noorte ootused tööle on sarnaselt muu arenenud maailmaga muutunud ka Eestis. Üha enam kombineeritakse tööl käimist e-nomaadlusega ehk reisides töötamisega või soovitakse teha tööelust pikemaid pause, et vahepealsel ajal leida aega enda ja oma pere jaoks. Nooremate põlvkondade jaoks on tüüpiline ka missioonipõhise töö tegemise soov.

Suureneb nõudlus n-ö T-tarkuse ja ülekantavate oskuste järele (Raul Eamets 2019). T-tarkuse põhisisu seisneb selles, et meil on omandatud ülekantavad oskused, mis võimaldavad tegutseda

mitmes eluvaldkonnas (horisontaalne joon - näitena IKT) ning ühes konkreetses valdkonnas on meil süvateadmised (vertikaalne joon).

Kaugtöö edasiarendused – uued suunad

IKT-põhine mobiilne töö - definitsioon. IKT-põhine mobiilne töö (ICT-based mobile work) tähistab töökorraldust, mille raames töötatakse vähemalt osaliselt, kuid regulaarselt väljaspool põhikontorit", milleks võib olla nii tööandja poolt pakutav kontor kui ka kodukontor, kasutades selleks IKT vahendeid veebipõhise ühenduse saamiseks jagatud arvutite süsteemiga. Tööd tehakse kõikjal ja igal ajal, mis sobib kokku töö korralduse, tööülesannete, töögraafiku ja töötaja elustiiliga.

IKT-põhise mobiilse töö kasutamise tingimused: 1) töövormi kasutamisele vastav organisatsioonikultuur; 2) töötajatele võimaldatakse palju autonoomsust; 3) kasutatakse automaatseid tööaja jälgimise süsteeme; 4) lihtsustatakse töötajate omavahelist suhtlemist erinevaid veebipõhiseid suhtluskeskkondi kasutades; 5) töötajatele võimaldatakse ligipääs koostöökontoritele.

Digitaalne nomaadlus kui elustiil on digitaalsete võimaluste arenedes tekkinud nähtus. Digitaalsed nomaadid on valdavalt noored, 1980. aastate alguses kuni 1990. aastate lõpus sündinud inimeste ehk Y põlvkond, teatud valdkonnale spetsialiseerunud, iseseisva lepingupartnerina või täistööajaga ja traditsioonilise töölepingu alusel töötavad inimesed, kes kombineerivad reisimise ja töötamise. Seda võib suuresti seostada ka isikliku eneseteostuse tähtsustamise trendiga. Võrreldes eelnevate põlvkondadega, tähtsustavad Y-põlvkonna inimesed tööalast edu vähem ning proovivad leida enam võimalusi oma karjääri ühendamiseks hobide ja pereeluga. Digitaalsete nomaadide elustiili osaks on pidev logistiliste plaanide tegemine ja internetivõimaluste otsimine.

Töötaja jagamine - Töötaja strateegiline jagamine on töövorm, mille raames tööandjate grupp võtab töötajaid ühiselt tööle ning vastutab ühiselt. Tööandjad teevad tööjõu värbamisel, organiseerimisel, kasutamisel ja planeerimisel koostööd.

Rahvahange (crowd work). Rahvahanke töövormiks loetakse sellist töö tegemise viisi, mille raames viiakse omavahel kokku määramata arv tööd tegevaid isikuid ja kliente ning tööd tehakse ainult interneti vahendusel, digitaalselt koostööplatvormil. Koostööplatvorm ehk ühisplatvorm (collaborative platform) on infotehnoloogiline lahendus, mis võimaldab kas interneti, mobiilirakenduse või muu sidevõrgustiku vahendusel viia omavahel kokku sarnaste huvidega isikud – muuhulgas ka tööd andvad isikud ja tööd teha tahtvad isikud.

(Tuleviku töö – uued suunad ja lahendused - Technopolis, Riigikantselei ja TÜ 2017).

1.3. Teadus- ja arendustegevus ning innovatsioon (TAI)

Inimeste elujärg on otseselt seotud majandusarenguga.

Majandusareng = tööjõud, selle kvaliteet, kapital ja innovatsioonivõimekus.

- Tööjõud on piiratud ja tugeva palgakasvu surve all.
- Kapitali hind on globaalses majanduses ühtlustunud.
- **Kõige rohkem saame mõjutada innovatsioonivõimekust.**

Eesti majanduse probleem on madal lisandväärtus ja tootlikkus, seda enam Saare maakonna majanduses, kus vastavad näitajad on tagasihoidlikumad. Meie konkurentsieelis on siiani olnud madal tööjõukulu. Valdakonnad, kus konkurentsieelise annab suuresti tööjõuhind, on globaalsetes väärtusahelates reeglina esimestel astmetel, kus teaduse ja innovatsiooni roll on väga väike. Ainus väljapääs on suurendada ettevõtete võimekust teadus-, arendustegevuse ja innovatsiooni ehk nutika spetsialiseerumise osas, info- ja kommunikatsioonitehnoloogia ning teiste tehnoloogiliste arenduste kasutuselevõtu kaudu.

Teadus on Eestis kõrgel tasemel, kuid selle panus ettevõtete tootlikkuse kasvu on siiani olnud tagasihoidlik. Tuleb üha soodustada koostööd ettevõtete ja teadusasutuste vahel, sh tuleb olla avatud rahvusvahelisele koostööle.

Nutikad TAI investeeringud soodustavad (kasvu)valdkondade arengut ennaktempos. Suurem digitaliseerimine ja automatiseerimine suurendab efektiivsust ja seeläbi annab kulueelise. Innovatsioon aga võimaldab targema toote ja teenuse eest küsida kõrgemat hinda. Innovatsiooni tegemiseks on vaja riskijulgust ja kapitali, aga lisaks ka teadmist, kuidas seda kõike teha. Kõik see tagab teadusmahuka ettevõtluse arengu, lisandväärtuse kasvu ja ekspordi märgatava suurenemise.

(Teadmispõhine Eesti - TAI strateegia; Viljar Lubi 2019)

Eesti riigis on sõlmitud ühiskondlik kokkulepe, mille alusel Teadus-, arendustegevuse ja innovatsiooni (TAI) riiklik rahastamine tõuseb kolme aasta jooksul ühe protsendini SKT-st ehk 40% (0,7 miljardilt 1 miljardini)! Samamoodi suurenevad uuel, 2021. aastal algaval EL rahastamisperioodil eraldised TAI investeeringutesse. Peame aktiivselt osalema vahendite jaotamise protsessides ja pakkuma välja nutikaid ning maakonnale sobivaid lahendusi. TAI vahendite kasvu üheks osaks saab olema ka ettevõtjate koostöö teadus- ja arendusasutustega. Teadus ja arendusasutuste koostöö erasektoriga viiks omakorda erasektori investeeringute suurendamise teadus- ja arendustegevusse.

1.4. Neljandat tööstusrevolutsiooni veab asjade internet

Asjade internet on üks peamistest tehnoloogiatest, mis tõukab tagant käimasolevat nn neljandat tööstusrevolutsiooni (Industry 4.0) – või teisalt ka vastupidi, tööstusrevolutsioon annab hoogu ja investeringuid vārkvõrgu (e. asjade internet - Interneti kaudu seotud asjade võrk, kus need kasutaja ja üksteisega informatsiooni jagavad ja vahetavad ning koos teatud ülesandeid täidavad.) kiirele arengule.

Asjade Internet - seotud tehnoloogiad

Mõistagi on vārkvõrgu tehnoloogia tihedalt seotud teiste uute tehnoloogiatega.

- Pilvelahendused: andmevahetus nutistu (asjade internet) seadmete vahel, andmete varundamine ja kasutajate ligipääs nutistule toimub tavaliselt pilveteenuste kaudu.
- Suurandmetel põhinev analüütika: nutistu sensorid toodavad pidevalt tohutus koguses andmeid, mis võimaldavad teostada keerukat analüütikat (mustriotsing).
- Tehisintellekt: kasutajate, seadmete ja keskkonna omavahelist suhtlust pidevalt analüüsivad masinõppe algoritmid loovad ja parendavad pidevalt matemaatilisi mudeleid, mis võimaldavad ennustada nutistu parema toimimise tagamiseks kasutaja vajadusi ning seadmete hooldusvajadust.
- Virtuaal- ja liitreaalsus: inimese suhtlus vārkvõrgu lahendustega muutub üha loomulikumaks, keerukaid andmeid esitatakse liit- või virtuaalreaalsuse abil visualiseerituna (nt nutiauto esiklaasile projitseeritud liiklussoovitused või VR-prillide abil kaugjuhitav ajukirurgia operatsioon).
- Robotika ja mehhatroonika: programmeeritavad mehhaanilised seadmed jäävad endiselt oluliseks osaks vārkvõrgust, luues vajadusi uue põlvkonna ajamite, andurite ja inimese-masina kasutajaliidese järele.

(Hariduse Tehnoloogiakompass, 2019)

1.5. Info- ja kommunikatsioonitehnoloogia arenguks eelduste loomine

Info- ja kommunikatsioonitehnoloogia (IKT) valdkond on olnud Eestis suurima kasvuga ja on andnud peamise tõuke teenuste sektori väga kiirele kasvule, sealhulgas teenuste ekspordi kasvule. Sektor on koondunud Tallinna regiooni ja väiksemal määral Tartusse. Just IKT teenuste eksport on taganud sektori kiire kasvu ja vedanud oluliselt Eesti majanduskasvu. Kas me oleme kasutanud ära Eesti, kui nr 1 E-Riigi mainet?

Nimetatud valdkonna eelisarendamise vajadus on käesoleva analüüsi koostajate arvates maakonna majandusarengu üheks võtmeks ja läbib käesolevat tööd paljudes peatükkides. Seetõttu peame oluliseks luua eeldusi IKT potentsiaali ühtlasemaks kasutuselevõtuks ka Saare maakonnas ettevõtluse arenguks ja teenuste kättesaadavuseks tagamiseks. Esimeseks reaalseks sammuks saab olema kiire elektroonilise side arendamine. Ühtlasi luuakse sellega eeldused digitaalse lõhe vähenemiseks nii regioonide kui ka Kuressaare ning hõreasustusega maapiirkondade vahel.

Kaugtöö kasutamise ja kiire internetiühenduse võrgu laiendamine aitab ära kasutada infoühiskonna arenguga kaasnevat võimalust nii töökohtade kättesaadavuseks kui ka hõive suurendamiseks. (Eesti Regionaalarengu Strateegia).

Järgmise sammuna tuleks luua ja rakendada edukalt uusi töötamise viise – e- hajustaristut, kasutada avatud ligipääsuga andmeid.

Meie võimaluseks on kasutada haldusreformi tulemusel tekkinud ühtset Saaremaa omavalitsust kui teenäitajat ja uuendajat IKT infrastruktuuri loomisel järgmistes valdkondades.

- Tugiteenuste E-keskkonna loomine.
- Omavalitsust ja meie elukeskkonda kajastava infovärava loomine.
- Arengukiirendid väikeettevõtjatele ja kaugtöö tegijatele.
- Looduslastest Digitaalsete nomaadide (digirändurite) elukeskkond.
- IKT ja digitaliseerimisalase pidevõppe käivitamine.

1.6. Keskkonnahoid ja taastuenergeetika kui innovatsioon

Tulevasel EL rahastamisperioodil (2021+) võetakse fookusesse eelkõige CO₂ ja fossiilsete kütuste tarbimise vähendamisele suunatud tegevused. Need hõlmavad endas laia skaalat, mida üldistavalt saab nimetada keskkonnasõbralikuks roheliseks investeeringuks, mis on kujunemas targa majandamise aluspõhimõtteks. Konkreetsemalt sisaldab see taastuenergeetikat, keskkonna- ja ressursitõhusust, ressurside efektiivsemat kasutamist, sh maa- ja loodusvarade, tooraine väärindamist, ökodisaini, mille käigus asendatakse keemiamaterjalid ökoloogilistega, ringmajandust, biomajandust, jätkusuutlikkuse edendamist.

Kirjeldatud valdkondade areng on maailmas üks kiiremaid ja investeeringud valdkonda on ülisuured. Samas, eelkirjeldatud valdkonnad on kõik Saare maakonnas aktuaalsed märksõnad. Teema arendust on jätkatud peatükis 3.2.2. „Kindlad fookused – kasvuvaldkondade valik“.

Tugimeetmete muutus Euroopa Liidu uuel rahastamisperioodil 2021+.

Võimalusena tuleks näha tugimeetmete ümbergrupeerumist järgmisel toetusperioodil 2021-2027. Siseriiklikud meetmed asenduvad oluliselt suuremate EL-üleste meetmetega, samas nendes osalemine nõuab suuremat kompetentsust. Meetmete kvantiteet asendub kvaliteediga. Selgelt on kasvamas järgnevad toetussuunad:

- **Üldistavalt – keskkonnasõbralik roheline investeering, mis on targa majandamise alus. Taastuenergeetika, CO2 vähendamisele suunatud tegevused.**
- Ettevõtete teadus- ja arendustegevus ning innovatsioon (TAI).
- Toote, teenuse või protsessi innovatsioon.
- Digitaliseerimisele, automatiseerimisele ja tootearendusele suunatud võimalused.
- Keskkonna- ja ressursitõhusus, ressursside efektiivsem kasutamine, sh maa- ja loodusvarade, tooraine väärindamine.
- CO2 vähendamisele suunatud tegevused.
- Ökodesain, mille käigus asendatakse keemiamaterjalid ökoloogilistega .
- Taastuenergeetika.
- Biomajandus.
- Sotsiaalne ettevõtlus.
- LIFE, NUTIKAS, HORISONT 2020, Innovatsioonifond .
- KIK Ressursitõhusus.
- Väiksematele ettevõtetele ja START UP ettevõtetele .
  - KREDEX juures tegutsev START UP rahastamine läbi allfondide. Balti Innovatsioonifond BIF ja ESTFUND. Fondide läbi tulevad uutesse projektidesse investorid, kes reeglina lahkuvad ettevõttest u 5 a möödudes.
  - ETA all olevaid fonde EIT CLIMATE KIC ja EIT RAW MATERIALS KIC.

1.7. Stipendiumite süsteemi loomine

Oluline küsimus on, kuidas tagada teadmiste mobiilsus ja teadmiste ülekanne ning kuidas suurendada teadlaste osalemist ettevõtluses. Üks võimalus on stipendiumite süsteem, kus ettevõtete stipendiaadid saavad osa ülikoolide teadmistest ja on oma uurimistöode läbi sillaks teadmiste edasikandmisel ettevõtetele. Selle abil saaks siduda üliõpilasi Saaremaa ettevõtete ja luua nende abil kontakt ülikoolide TAI rakendusuringute süsteemiga.

Valla ja ettevõtete poolt ühiselt toetatava stipendiumi eesmärk oleks siduda Saaremaa ettevõtetega nendega haakuvatel profiilidel õppivad tudengid. Kõik paremad lõpetajad on juba tööl ja reeglina teevad kõrgkoolide lähedal asuvad ettevõtted neile varakult atraktiivsed ettepanekud, jättes Lääne-Eesti kõrgharidusega noortest ilma. Stipendiumi kaudu saaks ettevõtte need teenused, mille jaoks täna tuleb EAS meetmetest toetust küsida – probleemide lahenduse või tootearenduse vahelülis tuleb üliõpilane, kes seostab oma kodutöö, praktika ja lõputöö ettevõtte vajadustega. Lisaks jääb maakonda potentsiaalne kõrge kvalifikatsiooniga spetsialist, lisaks perelooja.

Et stipendium oleks tulumaksuvaba, peab maksjaks olema kõrgkool – omavalitsus ja ettevõtte teevad sinna vajalikud kanded. Stipendiumileping on standardne. Arvestama peab ka kõrgkoolipoolse menetlustasuga. Eesmärk oleks leppida tingimustes kokku kõrgkooli ja omavalitsuse vahelise lepinguga, mille alusel edasised kanded, konkursid, stipendiumlepingute sõlmimine ja stipendiumi väljamaksmine toimuks rutiinse protseduuri alusel.

See oleks konkreetne võimalus muuta haritud tööjõu kättesaadavust.

1.8. Arengufondi loomine koostöös ettevõtjatega

Eestis tegutseb mitmeid innovatiivseid algatusi rahastavaid fonde ja ühisrahastusplatvorme. Näitena võib tuua Fundwise, Funderbeam, Hooandja, KREDEX juures tegutsev START UP rahastamine läbi allfondide - Balti Innovatsioonifond BIF ja ESTFUND. Viimati nimetatud fondide läbi tulevad uutesse projektidesse investorid, kes reeglina lahkuvad ettevõttest u 5 a möödudes.

Tasub kaaluda Saaremaal oma innovatsioonifondi loomist, mis ühendaks alustavaid innovaatilisi projekte Saaremaal tegutsevate või Saaremaa taustaga investoritega. Üha enam on saarlase juurtega ettevõtjaid, kes on oma elutöö teinud ja sooviks nüüd panustada kas kogukonda või startup ettevõtete nõustamise või investeerimisse.

Esimene samm selles suunas on just tehtud. Saarte Koostöökogu ja Saare Arenduskeskuse algatusel ning LEADER toel on loomisel fond, mis pakub **Saare maakonna tootjatele-teenusepakkujatele arenguhüppe teostamiseks finantstuge.**

1.9. Tarkade töökohtade loomisele suunatud haridus- ja koolitussüsteem

Alljärgnevalt on välja toodud mõned olulisemad märksõnad, millistes suundades peaks maakonna haridussüsteem liikuma, et pakutav haridus soodustaks ettevõtluse arengut.

- Maakonna klastreid toetava tegevuse ja tugiõppe järjekindel edasiarendamine.
- Kõikidel haridustasemetel kvaliteetne IKT õpe.
- Laiapõhjaline digiteadlikkuse kasvatamine sh. riigi pakutavad ühiskoolitused.
- Toetada ettevõtlusõppe arendamist ja uusi ettevõtluskogemuse omandamise vorme, kaasates senisest enam lektoritena praktikuid, ettevõtjaid, praktika pakkujaid jmt.
  - Koolides praktiline ja praktikutega koostöös läbiviidav majandusõpe.
- Elukestev õpe - eelisarendatuna inglise keel üle 35-aastastele ja digiteadlikkuse tõstmine.

1.10. Tarkade töökohtade loomisele suunatud meetmete kirjeldus

Eelmise maakonna arengustrateegia „Saare maakonna arengustrateegia 2020“ üheks eesmärgiks oli, et 2-4 ettevõtet aastas osaleb nutika kasvu toetusprogrammides. Täna on nutika kasvu toetusprogrammi läbivate ettevõtete arv aastas üle 50. Info kättesaadavus erinevatest TAI meetmetest on oluliselt parenenud tänu EAS ja SAK kliendihaldurite ning teiste tugimeetmete konsultantide teavitustööle. Arengud on juba olnud märkimisväärsed. Samas endiselt on palju ettevõtteid, kelleni pole jõudnud erinevate toetusmeetmete info, või kes kardavad meetme rakendamise kaasnivat võimalikku bürokraatiat. Samuti on vähe ettevõtteid, kes otseselt osalevad suuremahulistes teaduslikes rakendusuringutes.

Võimalikke TAI meetmeid on kümnetes, tooks välja olulisemad nagu EAS Innovatsiooni- ja Arendusosak, arenguprogramm, digitaliseerimise meetmed, KIK ressursitõhususe meede, LIFE, HORISONT, Archimedes Nutikas programm. Nendele meetmetele on lihtne ligineda ADAPTER - teadus- ja arendusosakute vahelise koostöövõrgustiku toel, mille eesmärgiks on lihtsalt ja kiirelt viia kokku ettevõtjad ning teadlased. Vastavad tugiorganisatsioonid on toodud raporti „Saare maakonna ettevõtluse ja ettevõtluskeskkonna kaardistamine ja ülevaade 2018.“ Peatükis 6.3.

Alljärgnevalt on välja toodud riigi poolt pakutavad Tarkade töökohtade loomisele suunatud ja uuenduslikke lahendusi pakkuvad põhimeetmed. Allkirjeldatud meetmetest saab täpsema infot Saare Arenduskeskusest.

- Tootearenduse meetmed.
- Ettevõtte arenguprogramm.
- Innovatsiooni- ja arendusosaku pakkumine ettevõtjatele, toetamaks esmakordset kontakti loomist ettevõtete ja innovatsiooniteenuse pakkujate vahel.
- Nutikas meede.
- Tööstuse digitaliseerimise teadlikkuse tegevused - digitoetus, digidiagnostika.
- Eksporti toetavate tegevuste elluviimine. Ekspordi arendustegevused. Ekspordinõunike tugi välisturgudele sisenemisel.
- Ettevõtetele toote- ja tehnoloogiaarendusprogrammi järgmine faas, eesmärgiga suurendada ettevõtete investeringuid teadus- ja arendustegevusse ning innovatsiooni ning seeläbi kasvatada ettevõtete müügitulu uutest toodetest ja teenustest.
- Ettevõtete läbimõeldud arengu toetamine, tegevuste parem planeerimine, innovatsiooni rakendamine ja tootearendus.
- KIK Ressursitõhususe meede.
- Startup Estonia programm. Läbi ärikiirendi on võimalik iduettevõtjal saada nõustamisi, koolitusi ja mentorlust ning muid tegevusi iduettevõtja arendamiseks.

(Riigi eelarvestrateegia 2019-2022)

2. Ekspordi osakaalu kasvatamiseks vajatavad teenused ja lahendused

Kõrge konkurentsivõime saavutamine on regioonide üks olulisem tegevuseesmärk. Konkurentsivõimelised regioonid suudavad müüa rahvusvahelistel turgudel rohkem tooteid ja teenuseid ning sellega tagada kiirema rikkuse kasvu ja heaolu tõusu. Väikese siseturuga ja mitte kõige rikkamate väikeriikide puhul on ekspordile orienteeritus üks majanduse edu olulisemaid aluseid.

Mida rikkam on riik, seda kvaliteetsemat, parema disainiga ja võimalikult funktsionaalsemat toodet-teenust tema kodanik vajab. Saaremaa peamistes ekspordi sihtturgudes (Rootsi, Soome, Saksamaa) soovitakse just eelkirjeldatud tooteid. Seetõttu oleks esimese sammu, ekspordi käivitamise, kõrval oluline jätkata süstemaatilise tootearendusega, et pürgida järjest maksujõulisematele turgudele. Samas, nii nagu kogu Eesti, nii ka Saare maakonna ettevõtete probleemideks on napid turundusoskused, nõrk kontaktvõrgustik välisturgudel, vähene arendustöö ja pikaajalise planeerimise puudulikkus. Sinna lisanduvad veel nõrgad teadmised välisturgudest ning toodete/teenuste intellektuaalomandi ebapiisav kaitstud. Maakonna ettevõtete rahvusvahelistumine, ehk koostöö välisfirmadega, on nõrk.

Saare maakonnas on heaks näiteks, kuidas toetada sektorite ja ka ekspordimahtude kasvu, klasteripõhine lähenemine. Välja on valitud eelisarendatav valdkond – väikelaevaehitus ja see on toonud selget edu. Laevaehituse klatri positiivse näite valguses tuleb edasi minna uute klasterite loomise-arendamisega, näiteks bioressursi väärindamine, (mere)toorme ja toiduainete valdkond ja kogu sinimajandus tervikuna, taastuvenergeetika. Täpsemalt peatükis 3.2. Kindlad fookused – kasvualdkondade valik.

2.1. Globaalses plaanis väliskaubanduse keskkonda mõjutavad muutused

Tehnoloogia areneb kiirenevalt ning ettevõtjad võtavad uusi tehnoloogiaid üha kiiremini kasutusele. Eesti ettevõtetel on uute tehnoloogiate ja ärimudelite kasutuselevõtt arenguruumi palju. Näiteks ulatuslikum digitehnoloogiate, sealhulgas tehisintellektil põhinevate lahenduste, integreerimine ettevõtlussektoris, sh tööstussektoris loob võimalused protsesse tõhustada, globaalsetesse väärtusahelatesse siseneda ning uut tüüpi tooteid ja teenuseid pakkuda. Robotiseerimine ja automatiseerimine muudab aga tootmise vähem tömahukaks ja tasakaalustab sel moel palgakasvu mõjusid.

Globaalsetes tarneahelates osalemine parandab ettevõtete ligipääsu uuele tehnoloogiale ning avab uusi turge. Aasia keskklassi ja kaasnevat tarbimise kasvu ei pruugi Eesti ettevõtted iseseisvalt suuta ära kasutada. Osaledes globaalsetes tarneahelates ja seal senisest kõrgematele tasemetele tõustes on see lihtsam. See omakorda eeldab seniste ärimudelite muutumist. Välistrendide analüüs kinnitab, et Lääneriikides on tarbimismustrid muutumas. Tarbijad on senisest informeeritumad ja suuremate nõudmistega, eeldavad personaalset lähenemist, väärtustavad keskkonnasäästu, kohalikke tooteid ja tervislikkust. Ettevõtjatele loovad need muutused uusi ärivõimalusi.

Arvestades üha kiiremini toimuvate tehnoloogiliste muutuste (mh automatiseerimine), uute ärimudelite esile kerkimise ja samas väheneva töökohakindlusega, peavad kõik inimesed kohanema vajadusega **end arendada** ja juurde õppida terve elukaare jooksul. Eriti kiiresti vananevad tehnoloogiaalased ja digitaaluskused.

Kohalikke ressursse (nt puit, turvas, maavarad) tuleb senisest enam kohapeal vääridada. See eeldab tõhusat ja eesmärgistatud koostööd omavalitsuse, riigi, ettevõtjate ja teadlaste vahel. Välisrendide analüüs näitab, et nõudlus kvaliteetse ja tervisliku toidu järele kasvab. Samm edasi on mainitud valdkondade käsitlemine tervikliku **biomajanduse** võtmes, mis võimaldab luua sektorite koostöös uusi tooteid ja liikuda väärtusahelas edasi. (Eesti 2035, 2019; Raul Eamets 2019).

2.2. Välisinvesteeringute olulisus

Saare maakonda on teretunud äri ajama rahvusvahelised ettevõtted, kelle jaoks on oluline innovatsioonisõbralik keskkond, läbipaistev, usaldusväärne ja kiire asjaajamine, hea infrastruktuur ning kvaliteetsed ühendused nii Eesti kui ka Euroopaga.

Koostöö rahvusvaheliste kontsernidega võimaldab Saare maakonna ettevõtetele luua uusi kontakte ning avada uusi turge meie eksportööridele. Välisomanduses olevad ettevõtted on omanike kaudu paremini pääsenud välisurgudele ja ka krediitiprobleemid ei ole nende jaoks nii suured kui kodumaisele kapitalile kuuluvates ettevõtetes. Seega aitab välisinvesteeringute toomine kaasa ettevõtete ühe peamise probleemi lahendamisele, milleks on kontaktide sõlmimine sihturgudel ja kapitaliseerimine. Eelkõige on teadmispõhiste ja kõrget lisandväärtust loovate välisinvesteeringute kaasamine majandusse võtmetähtsusega majanduse rahvusvahelistumiseks ning rahvusvahelise konkurentsivõime arendamiseks. Koostöö edendamiseks ja arengu tagamiseks tuleb veelgi enam suunata ettevõtteid TAI meetmetesse ja koostööle teadus- ja arenduskeskustega (edaspidi TAK) ja klasteripõhisele koostööle.

All-loetletud teenuseid pakub EAS Välisinvesteeringute keskuse meeskonnas Lääne-Eesti investorkonsultant, kes aitab maakondlikul arenduskeskusel majandusarengut toetada väliskapitali toel. Viited kodulehtedele: www.investinestonia.com, www.tradewithestonia.com.

Investorteeninduses pakutakse järgmisi teenuseid ja tuge:

- investorpäringute hankimine ja neile vastamine;
- kohalike omavalitsuste nõustamine investeerimiskeskonna loomisel ja tugi soovitud välisinvestoritele pakkumiste tegemisel;
- Saaremaa investeerimisvõimaluste kohta info vahendamine Eesti turunduskanalitesse;
- investoritele suunatud infomaterjalide levitamine;
- Lääne-Eesti külastustesse Saaremaa programmi lülitamine;
- investeerimiskeskonna parendamise ettepanekute väljatöötamine, vastavate arendusprojektide käivitamine ning nendes osalemine;
- potentsiaalsete välisinvestorite jaoks ettevalmistustööde nõustamine ja ametkondlike probleemide lahendamine;
- välisettevõtete nõustamine.

Välismaise kompetentsi kaasamine:

- ettevõtjate abistamine pikaajaliste arenguplaanide koostamisel;
- ettevõtetevahelise rahvusvahelise koostöö edendamine, kontaktide loomise soodustamine;
- ettevõtetele võimaluste loomine rahvusvahelise kompetentsiga spetsialistide kaasamiseks;
- ettevõtetele võimaluse tutvustamine rahvusvahelistes koostööprojektides osalemiseks;
- praktikavõimaluste loomine Eesti ettevõtjatele välisfirmades;
- tasulised nõustamisteenused (turundusmaterjalide kontrolliks, toote ekspordivalmiduse test sihtturul);
- ettevõtetele võimaluse loomine spetsialistide saatmiseks välispraktikale
- väärtuspakkumiste tegemine.

2.3. Ekspordi tugisüsteemid

Riigi tugisüsteem võimaldab küllaltki häid võimalusi ekspordi hoogustamiseks. Pigem on probleemiks ettevõtjate vähene informeeritus ja alla 200 000 eurose käibega ettevõtetele eksporditoe vähesus. Alljärgnevalt on välja toodud olulisemad ekspordi tugimeetmed.

Koostöös EAS-ga oskuste tugevdamine:

- arenguprogramm - Ettevõtte ekspordialaste tegevuste ja arendamise pikaajalisem planeerimine on seotud ettevõtte pikaajalise arenguplaaniga;
- ekspordi uutele turgudele sisenemise oskus;
- ekspordipartnerite otsing;
- kontaktreisides osalemine;
- ekspordi strateegiline ja pikaajaline planeerimine;
- oma brändi arendamine;
- ekspordigarantiide pakkumise;
- Intellektuaalomandi kaitse välisturgudel;
- riiklikud ühisstendid rahvusvahelistel messidel;
- kontaktreisid ja ekspordi edulugude loomine prioriteetsetele sihtturgudele;

Infoteenused, nõustamine ja koolitusvõimalused:

- ettevõtetele info kättesaadavaks tegemine võimaluste kohta välisturgudel, rahvusvaheliste ekspordi andmebaaside kasutamise võimaldamine, infomaterjalid;
- sihtturu seminarid;
- koolitused eksporditöötajatele olulistest valdkondades;
- ekspordiplaani koostamise koolitused alustavatele ja tegutsevatele ettevõtetele;
- täiendõppe ja kvalifikatsiooni tõstmise programmid ekspordialastele spetsialistidele;
- koostöö Eesti majandussektoreid koondavate klastritega. Aktiivselt osaleda koostöövõrgustike arendamisel;

Kuna EAS meetmed ei puuduta väiksemaid ja alustavaid ettevõtteid, siis Saare Arenduskeskuse roll on olla neile toeks teemadega nagu:

- ekspordikoolitused alustavatele ettevõtetele;
- e-turunduse ja E-müügi koolitused;
- koostöövõrgustik turunduse ja müügi valdkondades;
- tootmise digitaliseerimine;
- arenguhüppe koolitused ja tugi;

(MADE IN ESTONIA 3.0)

Lisaks otsesele eksporditoele on ülioluline Saaremaa (rahvusvaheline) kuvand:

- Saaremaa tutvustamine rahvusvahelises ärimeedias, sissetulevatele meediadelegatsioonidele tutvustusürituste korraldamine;
- aktiivne kaasärääkimine kogu ettevõtluskeskkonna arengu küsimustes;
- investeerimiskeskonda ja elukeskkonda tutvustavad publikatsioonid ja infomaterjalid. Ühtse, Saaremaa ettevõtlus- ja elukeskkonda tutvustava portaali jätkuv arendamine e. Saaremaa infoportaali loomine.

3. Ettevõtluse arendamiseks ja töökohtade loomiseks vajatavad uued teenused ja lahendused.

3.1. Kvalifitseeritud töökohad tagavad elanike arvu kasvu

Saare maakonda inimeste tagasikutsumisega ja uute elanike toomisega tuleks seada kindel fookus - noored lastega pered, kes väärtustavad siinset elu- ja looduskeskkonda ja soovivad anda oma lastele võimaluse kasvada rahulikus ja sõbralikus ning heade tugiteenustega keskkonnas (kool, lasteaed, vaba aeg, head ühendused, turvaline, looduslähedane, puhas, stressivaba). Kriitilisemad tegurid on siinjuures vabade elu-, rendipindade saadavus ja kõrgelt tasustatud ja head kvalifikatsiooni nõudvate töökohtade olemasolu. Kaugtöö tegemiseks on meil enamik tingimusi olemas ja puuduvate teenuste (rahvusvahelised ühendused ja hea internetiühendus) loomine või parandamine võetud eesmärgiks.

3.2. Kindlad fookused – kasvualdkondade valik

Kindlate majandussektorite eelisarendamine, neile tugevama tugikeskkonna loomine võimaldab kiirendada nimetatud sektorite arengut. Väikelaevaehituse baasil on olemas suurepärase näide, et just klastripõhine arendamine tagab edu. Väikelaevaehituse klastris, õppekavade, teadustoe ja innovaatiliste teenuste baasil on sektori ekspordimahud, palgad ja lisandväärtus kasvanud maakonna kõrgeimate hulka.

Saare maakonnale sobivate kasvualadena näeme

- Kogu sinimajanduses tervikliku väärtusahela loomine (sh laevaehitus ja –hooldus, vesiviljelus, kalapüük ja –töötlus, sadamamajandus, meretransport, biosfääri turism).
- Biomajandus - kohalike bioressursside, sh taimede, loomade, veetoorme ja puidu väärimine uute tehnoloogiate abil (puit, turvas, muda, toiduained, taimed, loomad, kalad, pilliroog, vesi jne).
- Energiamaajandus, sh. taastuvenergeetika.

3.2.1. Laevaehitus

Laevaehituse klaster ja sellega kaasnev tugistruktuur on heaks näiteks, kuidas on ära kasutatud Saaremaa merelise asukohaga kaasnev arengupotentsiaal. Kindlasti on otstarbekas seda suunda jätkata ja veelgi forsseerida. Lisaks on vajalik pöörata suuremat tähelepanu ka muudele „merelisusega“ seonduvate ressursside, kompetentside ja tegevusalade oskuslikumale ja omavahel sidustatud viisil ärakasutamisele.

Laevaehituse sektor on kujunenud maakonna majanduse üheks suuremaks eestvedajaks. Lisaks kasvavad paralleelselt metallkonstruktsioone tootvad ja metall detaile valmistavad ettevõtted.

Üha uued ettevõtted leiavad endale väljundi esialgu suurematele tootjatele allhanget tehes ja edasi juba ise ekspordi alustades või välja kasvades juba tegutsevatest ettevõtetest. Laevaehitusega seotud omatoodete sortiment kasvab ja klastrisse lisandub uusi ettevõtteid. Sektor on näidanud pikal perioodil stabiilset kasvu. Viimase kolme aasta jooksul on loodud ligi 150 uut kõrge kvalifikatsiooniga töökohta, vajadus just kvalifitseeritud töökaite järele on selles sektoris maakonna üks suuremaid.

Sektor on keskmise palga, lisandväärtuse ja ekspordimahtude järgi viimastel aastatel maakonnas alati esimese kolme hulgas olnud. Edukuse üks alustala on Väikelaevaehituse Kompetentsikeskus (Small Craft Competence Centre, SCC), kes pakub ettevõtetele väikelaevade disaini, mudelkatsete ja materjalilabori teenuseid. Tänu SCC tegevusele on laevaehituse klaster saanud olulise arengutoe.

3.2.2. Taastuenergeetika

Keskkonnasõbralik roheline investering on kujunemas targa majandamise üheks olulisemaks osaks. See sisaldab taastuenergeetikat, keskkonna- ja ressursitõhusust, ringmajandust, biomajandust.

Bloki ühe olulisema sektori, taastuenergeetika areng on maailmas kiiremate hulgas. Arvestades juhtivate riikide ja kogu ühiskonna suundumusi keskkonnasäästlikuma majandamise suunas, soovi vähendada fossiilsete kütuste osakaalu ja CO2 emissioone, on vajalik mõelda taastuenergeetika eelisarendamisele. Selles on Saare maakonnal ülisuured eelised võrreldes muude Eesti piirkondadega.

Tuuleenergia

Asume Eesti parimates tuuleenergia tootmiseks olulistest tuulekoridorides. Eesti mereala planeeringu projektis on välja toodud just Saare maakonna vetes asuvad sobilikud alad mere tuuleparkide rajamiseks.

Päikeseenergia

Meil on Eestis parimad tingimused päikeseenergia tootmiseks (EMHI). Võrdleme end Saksamaaga, ühe maailma suurima päikeseenergia tootjaga maailmas, kus asub ca 50% kogu maailma päikeseelektrijaamadest. Võrreldes Saksamaaga on Eestis päikeseenergiat küll vähem, kuid seda kompenseerib keskmisest madalam õhutemperatuur, mis omakorda tõstab päikesepaneelide

efektiivsust. Kui võrrelda Eesti ja Saksamaa päikeseenergia tootlikkust, siis aasta lõikes on see üsna sarnane. <http://www.xn--pikesekte-v2a4y.ee/artiklid/paikeseenergia-eestis/>

Laineenergia

Täna veel vähekasutatud, kuid mereliste piirkondadele kindlasti perspektiivikas tulevikuala. Siin on võtmeroll uuringutel koostöös Kuressaare Meremajanduse Keskuse ja TTÜ Eesti Mereakadeemiaga.

Saare maakonnal on potentsiaal muutuda tänasest ebastabiilse energiastabiilsusega suurimportijast ülikindlate ühendustega roheenergia eksportijaks.

3.2.3. Meretoorme väärindamine ja toiduainetetööstus

Asendiga kaasneva arengupotentsiaali paremaks ärakasutamiseks on oluline pöörata suuremat tähelepanu „merelisusega“ seonduvate ressursside, kompetentside ja tegevusalade oskuslikumale ja omavahel sidustatud viisil ärakasutamisele – sinimajanduse ühe osana edendada vesiviljelust, kalandust, kalandusega seotud logistikat ning mereresursside ja kala väärindamist.

Täna on tekkinud võimalus alustada meretoorme väärindamiseks tervikliku väärtusahela loomist. Selleks tuleb Kuressaare Meremajanduse Keskuse ja TTÜ Eesti Mereakadeemia koostöös:

- tuua Saare maakonda meretoorme labor;
- käivitada vastav õppekava.

See eeldab nii omavalitsuse tuge kui ka ettevõtjate huvi pakutavate teenuste ja eriala vastu.

Alljärgnevalt on kaardistatud erinevad Euroopa Liidu finantseerimisallikad, mille kaudu saaks finantseerida Saaremaal asuvas **meretoorme laboris ettevõtete ja kõrgkooli vahelisi rakendusuringuid**. Täna seda võimalust ei kasutata.

Euroopa Merendus- ja Kalandusfondi (EMKF) rakenduskava 2014-2020 elluviimiseks on välja töötatud järgmised toetusmeetmed, mida viiakse ellu teadus- ja arendusasutuste ning sektori ettevõtjate koostöös.

- Kalapüügi innovatsioonitoetus, määrus <https://www.riigiteataja.ee/akt/105032019003>
- Vesiviljeluse innovatsioonitoetus, määrus <https://www.riigiteataja.ee/akt/105032019007>
- Kalanduse Teabekeskuse <http://www.kalateave.ee/et/> kaudu, mille nõukogu liikmeks on ka TTÜ Eesti Mereakadeemia viiakse ellu järgmiseid meetmeid:
- Teadlaste ja vesiviljelusettevõtjate koostöö <https://www.riigiteataja.ee/akt/130082017006>
- Teadlaste ja kalurite koostöötoetus, määrus <https://www.riigiteataja.ee/akt/130082017008>

Toidulabori toomine Saare maakonda ja vastava õppekava käivitamine ja sellega kaasnev oskusteabe tekkimine võimaldaks tervikuna oluliselt toetada kogu Saare maakonna toiduainetesektori, kohaliku toorme väärindamise ja biomajanduse arengut.

3.2.4. Turism

Me asume rahvusvahelise turismi ja äri ristteel, samas nendele teedele jõudmiseks peame ette võtma pika ringi.

Edu võtmeks võib saada rahvusvahelise lennuühenduse avamine. Olulised on siinjuures nii regulaarlennuliinide kui ka turismisektorile oluliste tšarterliinide olemasolu. Eesmärgiks peaks olema pakkuda regulaarseid lennuühendusi vähemalt kaks korda nädalas strateegiliselt olulistesse sihtkohtadesse, kust ja kuhu on olemas piisav nõudlus ja hea jätkulendude võimalus. Näiteks on Stockholmi ja Kopenhaageni lennujaamad tähtsad transiitlennujaamad, mis pakuvad häid edasilennu võimalusi üle terve maailma. Võimalikud sihtkohad oleks veel Riia, Helsinki, Peterburi.

Kindlasti sõltub sektori kasv ka mandriga laeva- ja lennuühenduse stabiilsusest ja teenuse kooskõlast nõudluse muutumisega. Head ühendused (prioriteetselt rahvusvahelised lennuühendused ja parvlaevaühendus mandriga püsiühenduse põhimõttel), oskuslik ja suunatud turundus ja UNESCO Biosfääriala rahvusvaheline teadvustamine võimaldaksid:

- Suurendada hüppeliselt huvi Saare- ja Muhumaa vastu.
- Järsult kasvaks Skandinaavia, Kesk-Euroopa ja Aasia turistide arv.
- Algaks järjekordne majutusettevõtete ja kogu sektori laienemise laine.
- Kasvaks rahvusvaheliste hotellikettide huvi siia hotellide rajamise vastu.
- Tekiks kriitiline teenuste ja külastajate mass, mis looks eeldused konverentsikeskuse rajamiseks.
- Maksujõulisemale ja privaatsust nõudvale kliendile mõeldud mõisate, pansionaatide, jahimajade ja häärberite arendamine.
- Laiendaks aastaringseid teenuseid nagu perepuhkus, konverentsid, veekeskused.
- Külastajate arvukuse ja maksujõulisuse kasvuga kaasneb teenuste mitmekesisustumine – uued golfiväljakud, vaba-aja keskused, konverentsiturism, kirju ööelu, kasiinod, spordiüritused, restoranide valiku mitmekesisustumine ja taseme kasv. Saari risti-põiki ja ringi läbivad loodus- ja matkarajad ning jalgrattateede võrgustik.
- Biosfääriala unikaalsuse tuules meie väikesaarte tuntus, loodusreisid, loomavaatlused, loodussäästlikus.
- Kasvaks hüppeliselt kämpingu- ja karavanituristide arvukus – lisanduks Euroopa jaoks unikaalses looduskeskkonnas asuvad kämpingute puhke- ja peatuskohad.

Samas seisame olulise valiku ees, kas suunduda kvaliteedi või kvantiteedi suunas. Püsiühendus suurendaks oluliselt kvantiteeti ja maakonda jääva raha tervikhulka. Samas Eestit müüvad turismiinimesed on tõstatanud küsimuse, kas kvantiteedi asemel rõhuda kvaliteedile ja maksujõulisema kliendisegmendi teenindamisele. Paljud rahvusvahelised atraktiivsed turismipiirkonnad on turistidele sulgenud olulisi piirkondi, et säilitada loodust ja keskkonda, mis on hakanud hävima (Postimees 25.03.2019 Aili Kägu). See suurendaks just privaatsust sooviva ja meie looduslikku eripära hindava maksujõuliste klientide huvi Saare maakonna vastu.

3.2.5. UNESCO biosfääriala

UNESCO biosfääriala tohutu potentsiaal on täna selgelt alakasutatud, selle potentsiaali ja võimalusi ei teadvusta enamik maakonna elanikke ega ka ettevõtjaid.

Unikaalsete loodus- ja elukeskkonna iseärasuste tõttu on kogu piirkonda (Lääne-Eesti saarestik tervikuna) otstarbekas kujundada juhtivaks rohemajandusliku innovatsiooni ja pilootprojekti alaks. Saaremaad saab vaadelda kui tõhusalt toimivat säästva arengu mudelit.

UNESCO biosfääri ala põhimõtted keskenduvad looduspärandit hoidvale ja väähindavale tegevusele, mis omakorda võimaldaks pühenduda enam selle kestlikule majandamisele, rohe- ja biomajanduse potentsiaali ärakasutamisele, kultuuripärandi hoidmisele. Eelnevat teadvustades näevad kogukonnad biosfääriala kui kasulikku ja huvipakkuvat arenguvõimalust.

UNESCO biosfääriala võimaldab turundada regiooni **tervikliku turismisihtpiirkonnana**, keskenduda enam puhkemajandussektori hooajalisuse vähendamisele ja uute turgude hõivamisele.

- **Võimalus turismile** - rahvusvaheline tuntuse saavutamine. Turismi keskkonnasäästlikel ja kohalikel ressurssidel põhinevate vormide edendamine, sh uute maa-, loodus- ja ökoturismi (tervist toetav toit) toodete loomine, kohalike loodusressursse (nt ravimuda, loomad, taimed) kasutatavate raviturismi toodete loomine, jalgrattaturismi võimaluste parandamine. Kämpingute puhke- ja peatuskohad ja sellele kasvava segmendile infrastruktuuri loomine. Väikesaared, merekultuur, mereturism, kraatrid, maalinnad, loodusreisid, allikad, looma- ja linnuvaatlused, puhtus, värske õhk ja vesi (otse allikast), vaikus ning rahu. Läbi eelneva aastaringse külastatavuse oluline suurenemine.
- **Võimalus ettevõtlusele** – Saaremaa kujundamine juhtivaks rohemajandusliku innovatsiooni ja pilootprojekti alaks. Keskenduda majanduslikult kestlike/elujõuliste rohe- ja biomajanduse mudelite väljaarendamisele, kohalike loodusvarade säästlikule kasutamisele ja väähindamisele. Kasutatavad lahendused on innovatiivsed ja baseeruvad uutel tehnoloogilistel lahendustel, kasutatakse aktiivselt teaduspõhiseid rakendusuringuid. Biosfääriala on kui kvaliteedimärk siin toodetud toodetele ja võimaldab anda uue tõuke täna rahvusvaheliselt oma tuntust kaotavale Saaremaa brändile.
- **Võimalus taastuenergia kasutuselevõtmisele.** Loodushoid ja säästliku majandamise põhimõtete järgimine on aluseks taastuenergia kasutamise laiendamisele ja majanduslikult efektiivsete tehnoloogiate kasutuselevõtmisele, sh kohalike bioressursside (hein, roog, sõnnik, loomad, puit jm), päikese-, tuule- ja laineenergia ning maa- ja õhusoojuse kasutamisele.

3.2.6. Tervishoid ja hõbemajandus

Meie unikaalse loodus- ja elukeskkonna toel, meditsiini ja biotehnoloogia koostoimel (geeniproovide analüüside alusel terviseauditid ja vastavad teenused) ning taastusravi- ja hõbemajandusteenuste kompleksse pakkumise tulemusena võiks kujuneda Saare maakonnast kõrge ostujõuga eakate eelistatud elupaik. Seda toetavad oluliselt meie sotsiaalsfääri olulised arengud (nagu Kuressaare haigla edusammud sh õenduse õppe toomine Saaremaale). Võimaluseks on veel mudaraviteenuste ja ravi renessanss ja erameditsiini sh. ilu- ja plastilise kirurgia teenuste pakkumine privaatses oludes.

3.2.7. Loomemajandus

Head ühendused, samas turvalisus-rahulikkus, säilinud puhas ja puutumatu keskkond, loodislähedane ja peresõbralik elu- ja toetav ettevõtluskeskkond, annavad võimaluse kujundada maakonnast meelispaik loome- ja disainivaldkonna tippudele. Küllastajatest saavad kaugtöö tegijad, edasi suvitajad, suvekodude omanikud. Saared kujunevad loomeinimeste püsivaks turvaliseks, rahulikuks ja loodislähedaseks inspiratsiooniallikaks ja pidepunktiks. (Eesti Regionaalarengu Strateegia).

Loomemajanduses peituv potentsiaal loob ülejäänud majandusele juurde lisaväärtust, et koostöös sündivate uuenduslike lahenduste toel edu saavutada. Seetõttu on tähtis nii tugeva loomemajandussektori väljakujundamine kui ka võimaluste loomine selle sidumiseks ülejäänud majandusega.

3.3. Saaremaa (väike)ettevõtjate koostöö-koopereerumise vajadused

Ettevõtjate ümarlaudadel on sageli välja toodud vajadus ühiseks koostööks Saaremaa väiketootjate toodete müügi, turustamise, ekspordi, levitamise jm lõikudes. Algbaas „Saaremaa Ehtne Toode“ märgis näol on Saarte Koostöökogu poolt tehtud. Koostööd puudutavad tegevused saaksid olla:

- ühisturundus;
- ühine e-müügi platvorm;
- ühine logistika – kauba laialivedu, oluline just väiketootjatele;
- riilulele kauba paigutamisel ühine tugi;
- toodete vaheladu;
- ekspordil ühine müügitugi, ühiste kanalite kasutamine.

Saarte Koostöökogu ja Saare Arenduskeskuse algatusel ja LEADER toel on loomisel fond, mis pakub Saare maakonna tootjatele-teenusepakkujatele arenemiseks ja kasvamiseks finantstuge. Põhjalikumalt kirjeldatud peatükis 1.8.

3.4. Ettevõtluse tugistruktuurid

Täna valitseb Eestis olukord, kus erinevaid rahastusallikaid on palju, iga allika kohta on mahukad õigusaktid ja tugimeetmed ja ka konsultandid on killustunud sõltuvalt sektorist, ettevõtte suurusest eri asutuste, meetmete, jaotajate vahel. See on kaasa toonud ettevõtjate vähese teadlikkuse, halduskoormuse kasvu ja meetmete koordineerimise raskused. Teise olulise puudustena võib tuua toetussõltuvuse tekkimise mentaliteedi. Ettevõtjad, kes on oma ärimudeli ülesse ehitanud senisele toetussüsteemile, kaotavad eelise uuel EL rahastamisperioodil (algusega 2021), mil senised tugimeetmed vähenevad oluliselt.

(Eesti teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni strateegia 2014–2020 Teadmistepõhine Eesti).

3.4.1. Maakonna arengukiirendi – koondatud ettevõtluse tugistruktuur

Võimalusena võiks näha ühtse maakonnaülese arengukiirendi loomist, kuhu on koondatud kõik tänased ettevõtluse tugiteenused ja konsultandid, mille ümber saaks koondada muud ettevõtluskeskkonda toetavad tegevused. Täpsemalt - riigi ja omavalitsuse ettevõtluse tugiteenuste ja kompetentside liitmine selliselt, et ettevõtjale tekib üks kontaktpunkt – infovärv (nii füüsiline kui virtuaalne), kus leitakse tema arenguvajadusele tugi või meede sobivast ettevõtluse tugiorganisatsioonist.

Sõltuvalt arenduse ulatusest võib antud infovärvavat kasutaja mugavuse suurendamiseks edasi arendada selliselt, et see arvestaks kliendi profiili (näiteks sektor, EMTAK, suurus, piirkond linn või maa). Süsteemi poolt kuvatakse automaatselt vaid need teenuseid, mida kliendil on õigus saada. Teenuste akendes avanevad vormid on juba eeltäidetud kogu informatsiooniga, mis avalikul sektoril olemas.

Arengukiirendis oleksid koondatud Eesti erinevate toetusmehhanismide üksused nõ riigimaja põhimõttel. Kui toetusvõimaluste kohta on info leitud, on ettevõtjal võimalik saada juba konkreetse spetsialisti käest täpsemat teavet, konsultatsiooni, nõustamist jne. Infosüsteem peaks kajastama kõiki pakutavaid toetusvõimalusi. Kiirendi võiks koondada järgnevad funktsioonid:

- koondatud tugiteenused, ettevõtja saab oma küsimusele vastuse ühest kohast;
- koondatud teadmised – lisaks ettevõtetele antavale toele tekiks koondatud meeskonna baasil sünergia. Meeskond, kes veaks ja vastutaks maakonna ettevõtluskeskkonna innovatsiooni eest ja oleks suunanäitajaks, mismoodi omavalitsus saaks ettevõtluse arengut paremini suunata-toetada;
- arengukiirendi ja inkubaator alustavatele ettevõtjatele.

3.4.2. Arengukiirendi kõrval tegutsev ettevõtjate inkubaator

Arengukiirendi juurde loodav inkubaator koondaks idufirmad, alustavad rohe-, infotehnoloogia ja teaduspõhised tehnoloogiaettevõtted, kus ettevõtted töötaks haridus-, tugi- ja arendusorganisatsioonidega koostöös. Arengukiirendi pakuks nõustamise tugiteenuseid ja arenguhüppe finantseerimise võimalust.

Kiirendi aitaks alustavatel ja arenevatel ettevõtetel kiiremini kasvada. Lisaks pakuks kiirendi büroopindasid koos kõige sinna juurde kuuluvaga ja ka maakonna parimal tasemel nõustamist, mentoreid oma äri arendamiseks. Kiirendi äriarendusmeeskond aitaks ettevõtetel leida kontakte uutel ja olemasolevatel eksporditurgudel, arendada ja uuendada ettevõtte ärimudelit ning toetada tootearendustegevustes, leida koostööpartnereid, viies ettevõtte kiiresti kokku õigete inimestega ja võimalusel leida investeringuid. Lisaks saaks nii ideerikkad noored aga ka elukestvad õppijad praktikutest mentorite, kõrge kvalifikatsiooniga spetsialistide ning äriinglitest investorite käe all ettevõtlusega tegelemiseks tuule tiibadesse.

Ühe võimalusena tuleks kaaluda juba tegutsevate kiirendite filiaalide või ärimudelite, näiteks Tehnopoly Startup Inkubaator, ületoomist saarele. Startup Inkubaator on Teaduspargi Tehnopol kasvuprogramm alustavatele tehnoloogia ettevõtetele.

3.4.3. Uuringu- ja analüüsikeskus, ettevõtluse andmeruum

Otsustamisprotsesside jaoks on vaja kvaliteetset infot. Maakonna inforuum (nagu ka kogu Eestit puudutav statistika) on olnud puudulik. Lünklik on olnud otsuste jaoks olulise statistika ja analüüside koostamine. Seetõttu on oluline usaldusväärse andmeruumi tekitamine, mis võimaldaks määrata olulisemaid arengusuundi ja eelisarendatavaid sektoreid. Et prioriteetide seadmine ja valdkonnaülene koordineerimine läheks sujuvamalt, tuleks luua operatiivne ja kvaliteetne majanduse seire- ning analüüsisüsteem.

See sisaldaks täiusliku seiresüsteemi loomist KOV poolt koostöös riigiga, mis võimaldaks luua usaldusväärse andmekogumi. Andmed uueneks regulaarselt, operatiivselt iga-aastaselt, aga ka uusimaid võimalusi kasutades on-line's. Seiresüsteem sisaldaks:

- o maakonna detailset ja kiirelt töödeldavat (ettevõtlus)statistikat;
- o maakondade ettevõtlusstatistika võrdlust;
- o maakonna näitajate dünaamikat võrreldes Euroopa ja muu maailma vastavate näitajate muutusega;
- o tagasiside küsitlused – regulaarsed (ettevõtjate) tagasiside küsitlustikud;
- o võimalusena - veoste ja kaupade seiresüsteemi loomine sadamates (kaubagrupp ja kaal). Unikaalne võimalus analüüsida Saaremaa majanduse potentsiaali ja kaupade liikumist, ekspordi ja importi. Vajalik info ka analüüsimaaks Saaremaa sadama potentsiaali ja püsiühenduse vajalikkust, teiste sadamate potentsiaali. Vajalik ka vedajale hindamiseks lasti kaalu.

3.4.4. Omavalitsuse roll

Eelkirjeldatud arendusüksuse loomine nõuab omavalitsuse poolset initsiatiivi ja panust. Täpsustada tuleks KOV ootused, rollide ja vastutusala jaotust omavalitsuse ja arendusüksuse vahel, eesmärgiga soodustada ettevõtluskeskkonna arengut ning tõstes piirkondade atraktiivsust investoritele. Täna on näiteks Saare Arenduskeskuse roll riigi tellimuse raames väga piiratud, mis ei võimalda osutada reaalselt arendusteenust oodatavas mahus. Omavalitsuse panuse suurenemine võimaldaks:

- Osaleda aktiivsemalt erinevates arendusprojektides ja uuringutes. Rahastamise mahu muutus toimuks kooskõllaliselt ajutise iseloomuga tõukefondide investeringutega. Eesmärk oleks saavutada arendussüsteemi kestlikkus ja loodud võimekuse realiseerumine. Sellega kaasneks suurem Euroopa Liidu rahastamisprojektide kaasamine.
- OV kui teenitaja nii arengut toetava struktuuri loojana kui ka oma IKT süsteemide arendamises, koolitustes, hangetes, taastuvenergeetika ja biomajanduse pioneerina jne.
- Innovaatilise koolitussüsteemaatika väljatöötamine. Pakkuda omavalitsuses arendustegevustega tegelevatele spetsialistidele süstemaatilist ettevõtluskoolitust ja teavitust ettevõtlusega

seonduvatest toetusprogrammidest, seaduste muutumisest ja teistest valdkondadest, et tõsta nende pädevust ja enesekindlust olla ettevõtjatele paremaks partneriks.

- Suund efektiivsusele. Avaliku sektori toimingud on sageli suunaga liigsele regulatiivsusele, mitte niivõrd efektiivsusele.

3.5. Riigi roll ettevõtluskeskkonna kujundamisel

Riigipoolne ülesanne pakkuda ettevõtjatele võimalikult atraktiivset ettevõtluskeskkonda ja tegevusbaasi. Selleks tuleks keskenduda edaspidi peamiselt tugiteenuste, kompetentsikeskuste, ettevõtlusalade ja toetava taristu edasiarendusele.

Oluliseks võimaluseks oleks tugiüksuste koondamine Riigimaja vormis. Põhjalikumalt peatükis 3.4.

Maapoliitika. Maade väärindamine ja tööstusalade loomise vajadus on kajastatud peatükis 5.1. Tööstusalad kui majanduse mootorid.

Rahvusvahelised kogemused näitavad, et oluliseks regionaalse arengu tagajaks on maksupoliitika võimalused ja teised suunatud meetmed. Välja võiks tuua järgnevad:

- Omavalitsuste huvi tekitamine ettevõtluse arendamise vastu oleks tagatud, kui osa ettevõtluse maksutulu laekuks omavalitsusele ja see ei kuuluks iga-aastaselt läbi tasandusfondi muutmisele.
- Suunatud arengumeetmed tööstusalade, arengukiirendite, tööandja üüripindade ehitamise rahastamiseks.
- Noorte perede eluasemelaenude tagamine maapiirkondades.
- Kvalifitseeritud tööjõule üürikorterite rajamine.
- Riigiametite tsentraliseerimine ja maakondadest harukontorite likvideerimine on oluliselt vähendanud Saare maakonnas kvalifitseeritud töökohti. Samas igast teistpidi kavandatavast võimalusest tuleb koheselt kinni hakata. Näiteks TTÜ Eesti Mereakadeemia juurest Kuressaare Meremajanduse Keskusele võimalikult palju sinimajandusega seonduvate funktsioonide koondamine – Sinimajanduse keskuse kujundamine. Täna on päevakorral meretoorme toidulabori Saare maakonda toomine. Kuna labori idee on tugevalt seotud kogu meie ülejäänud bioressursiga, siis suunda saaks laiendada kogu toidutehnoloogiaga seotud valdkondadele (ehk kalalt, vetikalt, karpkalalt nii loomsele ja taimsele toormele, aga ka kadakamarjadele, pilliroole jne).
- Keskenduda ühe konkreetse riigiameti toomisele Saare maakonda. Selle tegevus võiks olla seotud saarele omase sinimajandusega.
  - Igati mõistlik oleks taotleda TS Laevad kontori toomine teenuse juurde e. Saare maakonda.
  - Kaaluda tasuks Veeteede-Ameti üksuste tagasitoomist
- Kaaluda tuleks ka Eesti Maaülikooliga seotud koostöö- ja tugifunktsioonide ulatuslikumat rakendamist Saare maakonnas.

4. Noorte ettevõtlikkuse edendamisele suunatud uuenduslike lahenduste analüüs

Saarlane suudab hästi läbi lüüa ja on väga hinnatud igal pool kuhu ta läheb. Meie eeskujude seas on väga palju saarlasi. Rääkides Eesti edulugudest, kohtame taas ja taas Saaremaa juurtega majandus-, poliitika- või loovinimesi. Vaadates palgastatistikat, on maakonnast väljaspool töötades saarlased kõrgelt hinnatud (allikas: Maksu- ja Tolliamet). Saarlase läbilöögi võimekuse fenomeni pole tõsiselt uuritud. Võime vaid oletada, miks saarlane on edukas.

Siit võtmeküsimus, mis arendab just Saare- ja Muhumaa noorte iseseisvust, loovust, seega ka ettevõtlikkust? Kuidas see miski leida ja seda veelgi arendada? Kas saarlase edukuse aluseks on pikad rännakud üle mere, sellega suurenev iseseisvus, rahulik ja turvaline elukeskkond, keskkonna poolt meile sisse kodeeritud tasakaalukas meel, meie looduskeskkond, võimalus stressivabana end hoida ja oskus aeg maha võtta ning end laadida?

Kuidas meie noored saaks laia ilma minnes jätkuvalt osa kõigest eelkirjutatust? Et ei pea loobuma kodu külastamisest või koju naasmisest, sest siia tulek mandrilt on nii vaevaline, rääkimata kaugemal oma elu sisse seadnud inimestest. Tulla ju tahetakse, oleks see vaid lihtne.

Jõuame taas käesoleva töö kõige märgilisema tõdemuseni. **Vajame avatust ja mugavat ligipääsu**, et meie edukad noored saaks mitte ainult mandrilt, vaid ka igalt poolt laiast maailmast lihtsalt naasta koju end laadima ja meile omasest elukeskkonnast naudingut tundma. Ja et samal ajal oleks siin kõik võimalused kaugtöö tegemiseks. Sellega kaasneks võimalus pakkuda sama oma kolleegidele, sõpradele - õppida Saaremaal rahu, enese laadimist, nautida saarelise eripäraga pingevaba ja turvalist keskkonda. Selliseks lahenduseks oleks stabiilne ja tihe lennuühendus Tallinnaga ning regulaarne ühendus Euroopa mõne transiitlennujaamaga.

Põlvkondade missiooni muutus

Muutused uute põlvkondade väärtussüsteemis on üheks töömaailma muutuste põhjuseks. Praegu on tööturul aktiivsed X-põlvkond (1960. ja 1970. aastatel sündinud) ja Y-põlvkond (1980–2000 sündinud), ning tööturule on sisenemas Z-põlvkond (pärast 2000. aastaid sündinud). Y-põlvkond ehk *millenials* väärtustab varasemast X-põlvkonnast enam missioonipõhist ja enesearengule suunatud tööd, mis võimaldab kombineerida tööd ja isiklikku elu. Kui X-põlvkond on olnud orienteeritud edule ja karjäärile ning juhitud selles tugevast hierarhiast, siis Y-põlvkond juhitud enam sisemisest missioonist ning otsib töökohal paindlikkust. Need trendid süvenevad veelgi enam digiajastu Z-põlvkonna noorte hulgas, kelle puhul on tööturule sisenemisel täheldatud projektipõhist lähenemist ja ettevõtlikkust. Võrreldes eelnevate põlvkondadega, tähtsustavad uue põlvkonna inimesed tööalast edu vähem ning proovivad leida enam võimalusi oma karjääri ühendamiseks hobide ja pereeluga.

Tänaste noorte ettevõtjate missiooniks on mitte siiani tavapärase kasumi teenimine ja ettevõtte jätkusuutlik arendamine, vaid **soov „muuta maailma“, teha asju koostöös, olla kogukonna liige, hoida loodust ja meie elukeskkonda.**

Näeme kuidas uued noorte algatused I Land Sound ja Kuressaare Tänavafestival seovad noori, toovad neid üle ilma kokku kas vabatahtlikuna või kaasaaitajana või nägemusega, et just Saaremaa oma

unikaalse keskkonna ja inimestega on koht, kust saaksid muutused alguse. Selle kinnituseks tooks näite I Land Soundi kodulehelt: „Saaremaale, Illiku laiule jõudes kaob ajaline dimensioon ning iga ärkamine on märgiline. Siin on võrdselt ruumi inimese, linnu ja looma jaoks ning indiviidi suuruse defineerib tema südame mööt. ... Meie festivaliplats on puhas festivali ajal ja sellele järgnevatel päevadel, sest teadvustame endale prügi vähendamise, taaskasutamise ja sorteerimise olulisust. Just neid kolme punkti jälgides oskame me ehitada elu oma ümber jätkusuutliku ning ilusana. Meie kodused harjumused kanduvad üle meie ühiskonda ning vastupidi.“

4.1. Saaremaa noorte küsitlus

Küsitlus viidi läbi 2019 alguses ja see näitas, et tulevikus arendamist väärivatest tegevustest kaheks populaarsemaks/vajalikumaks olid:

- elanike digioskuste arendamine ja digilahenduste rakendamine majanduses (märkis 62%);
- kaugtöö võimaluste arendamine ja ühiste tööruumide loomine (60%).

Siit võib järeldada, et Saaremaa noorte arvates on ettevõtlus- ja innovatsioonikeskkonna võtmesõnadeks digioskused, e-lahendused ja kaugtöö (nagu ka muud paindlikud töövormid).

Noored seaksid oma tulevikku Saaremaal võimalusega töötada siit väljapoole, seda juhul, kui saarel on loodud tingimused, infrastruktuur, kvaliteetsed tugiteenused ja oskused sellise töö tegemiseks.

Laiema pildi, globaalsema haarde vajalikkust ja globaalset mõõdet ning töö tegemise soovi väljapoole näitab ka suur toetus väitele, et „Uute toodete ja turgude osas peame mõtlema globaalsemalt“.

Olulistena tooks küsitlusest välja ka vastused, kus meie sihtgrupi (haritud noored, kes on oma pere loomas ja soovivad lastele pakkuda turvalist kasvukeskkonda) - ülikoolis õppijate või lõpetanute vastused erinesid koondtulemusest. Küsimus „Millist järgmist võimalust tuleks Sinu arvates tulevikus arendada“ :

- arendada uusi mõtteviise ja ühistegevusi kogukondades, kaasates ka kohaliku omavalitsuse - 42% kõigist vastanutest, 75% üliõpilastest;
- elanike digioskused ja digilahenduste rakendamine majanduses 62% kõigist vastanutest, 75% üliõpilastest..

Neist esimene näitab kujukalt ära uue põlvkonna soovi hoida saarelist identiteeti, säilitada kodusaaresside ja tunda end kogukonna liikmena.

Eelnevale lisaks toodi oluliste arendamist vajavate võimalustena välja:

- arendada kaugtöö võimalusi ja luua ühiseid tööruume 60% (üliõpilastest 65%);
- muuta kasutamata/mahajäetud ruumid loome- ja kultuurikeskusteks 46%;
- rohkem koostööd suurte tööstus- ja tehnoloogiaettevõtetega 40%;
- selgitada välja teadus- ja arendustegevuse võimalused, eriti kõrgkoolides ning kutsuda erinevaid ülikoole ja teadusasutusi Saaremaale tegutsema 37%.

4.2. Noorsootöö programmid, algatused, võimaluse, mis toetavad ettevõtlikust

Tänased võimalused

- **Ettevõtlusõppe koolides** saaks paremini siduda ettevõtjate reaalse kogemustega. Täna on side reaalse ettevõtlusega ja ettevõtjatega tagasihoidlik. Majandusõppe kvaliteeti ja uuenduslikkust tõstaks ettevõtjate ja praktikute kogemuste suurem rakendamine. Lisaks tasuks kaaluda ettevõtlus- ja majandusõppe mooduli sisseviimist põhikoolidesse, see sisaldaks toetavaid tegevusi nagu ekskursioonid ja töötoad ettevõtetes), samuti ettevõtlikkuse ja ettevõtluse integreerimist ainekavadesse (jooksvalt läbi kõigi ainetundide seosed - lõiming).
- **IKT õppe tase** ei käi kaasas tänapäeva ülikiirete arengutega. Saare maakonnast kõrgkoolidesse minejad on reaalainetes väga tugeva tasemega, kuid IKT valdkonnades peavad alguses teistele järele jõudma. IKT oskuste vajadus läbib juba täna horisontaalselt ülitugevalt mitte ainult majanduse valdkonda vaid kõiki eluvaldkondi. Seetõttu tasuks kaaluda IKT hariduse õppe rakendamist kõikides tasemetes. Keskkooli ja ametikooli IKT õpp tase peaks kaasas käima tänaste ülikiirete arengutega ja olema professionaalne ja praktiline, mille andmist toetavad ja oma panuse annavad külalisõpetajad ja IT ettevõtjad.
- **T-Tarkuse** kasvatamine. Suureneb nõudlus n-ö T-tarkuse ja ülekantavate oskuste järele (Raul Eamets 2019). T-tarkuse põhisisu seisneb selles, et meil on omandatud ülekantavad oskused, mis võimaldavad tegutseda mitmes eluvaldkonnas (horisontaalne joon, näitena IKT), ning ühes konkreetsemas valdkonnas on meil süvateadmised (vertikaalne joon).

Koostöövõimalused ettevõtjatega

Ettevõtetega koostöö ja toe osas saab heade näitena välja tuua Kuressaare Ametikooli ja Noortejaama koostöö PRO Eksperdiga ja Incap-ga.

Ettevõtetes avatud uste päevade läbiviimine peaks muutuma heaks ja laialt levinud traditsiooniks. Vaja muuta tööandjate mõtteviisi ja pakkuda avasüli oma ettevõtte külastamise võimalusi. Just tänased õpilased võivad saada ettevõtluspisiku külastatavas ettevõttes ja vahest isegi sinna tagasi tulla ja omalt poolt panustada.

Ettevõtjate ja noorte kokkusaamised, kokkupuutepunktid vabas õhkkonnas, näiteks ettevõtluslõunad. Tubli algatusena saab välja tuua noorte osaluskohtu.

Head kokkupuutepunktid on töövarjupäevad ja aktiivsem praktikantide kasutamine.

Koostööd suurendaks Õpilasmaleva kaudu suurem noorte kaasamine.

Saaremaalt sirgunute edukate ettevõtjate kogemuste ja edulugude tutvustamine on üks perspektiivne noorte harimise võimalus.

Saaremaa Ettevõtjate Liidu, Saare Arenduskeskuse, Saarte Koostöökogu ja Swedbanki koostööprojekti „Saaremaa Päike“ raames toimuvad juba 11 aastat ettevõtete külastused.

Noorsootöö programmid, mis toetavad ettevõtlikkust

Noorsootöö eesmärk tervikuna on 7–26-aastaste noorte omaalgatuse toetamine ning selle kaudu ka ettevõtlikkuse arendamine.

- Saaremaa Päike - noorte ettevõtluskonkurss - ettevõtlikkust edendavate tegevuste sari ja äriideede konkurss.
  - <https://www.sasak.ee/est/projektid/saaremaa-paike/saaremaa-paike-2019-ehgne-toode>
- Hea näide riigi rahastusest piirkondlikele võimalustele on 2016. aastal loodud noorte piirkondlike ideede projektifond „Nopi Üles” , millega edendatakse noorte aktiivset eluhoiakut ning panust kodukoha arengusse. Üheks lahenduseks võiks muuhulgas olla näiteks noorte ettevõtlikkust soodustava omaalgatuse fondi loomine koostöös kohalike ettevõtjatega.
  - <http://nopiyles.blogspot.com/p/nopi-ules-juhend.html>
- „Ettevõtlik kool“ on haridusprogramm, mis on loodud koolidele ja lasteaedadele ettevõtliku õppe integreerimiseks koolisüsteemi.
  - <https://evkool.ee/ettevotlik-kool/>
  - Saaremaal: Salme Põhikool, Kärla Põhikool, Valjala Põhikool, Leisi Keskkool, Lümända Põhikool, Aste Põhikool Orissaare Gümnaasium.
- Noorteorganisatsioonid on noorte jaoks olulised noorsootöö keskkonnad, mis panustavad ka ettevõtliku mõtteviisi ja sellega seonduvate oskuste arengusse kasutades mitteformaalse õppe võimalusi (õpilasesindused koolides, Saaremaa valla noortevolikogu, Muhu valla noortevolikogu).
- AIESEC, Junior Chamber International - Eestis tegutsevad noorteühingud, mille eesmärkide hulgas ka spetsiifiliselt ettevõtliku eluhoiaku kujundamine.
  - 2017. aastal olid tudengid Kuressaare noortekeskuse kaudu noortelaagrites vabatahtlikena.
- Lisaks noorteühingutele on ka eriprogramme, mille eesmärk on arendada ettevõtlikkust (Sotsiaalse ettevõtluse programm SINA, JA-YEE õpilasfirma programm jt) Nende noorteühingute tegevuses osalevad noored vabatahtlikult nii teisemat laadi kui ka peamiselt ainult vabaajategevustes, millel ei pruugi tingimata olla otseseid õpieesmärke.
  - Saaremaal õpilasfirmadega tegeleb koolidest Kuressaare Ametikool. Õpilasfirmasid põhikooliastmes õppeprogrammis loovad veel Aste PK, Kuressaare G ja Leisi KK. – miniminifirmad/minifirmad.
- Kogukonnapraktika on kogemusõpe, mille käigus õpilased lähevad vabaühendusse lühipraktikale.
<https://heakodanik.ee/kogukonnapraktika/>

Saaremaal on programmiga liitunud:

Koolid –

- Kuressaare Gümnaasium;

Vabaühendused -

- Edukontor
- Kuressaare avatud noortekeskus Noortejaam
- Saaremaa Kolme Päeva Jooks
- Saaremaa Lemmikloomade Turvakodu
- Saarte Koostöökogu
- Vabaühenduste Liit

- Noortele suunatud kogukonna-algatuste fond "PickUp- Briti eri" on hea koostöönäide Eesti ANK ja Briti Nõukogu vahel, et toetada 7-26-aastaste noorte omaalgatuslike ideede elluviimist üle Eesti.
- Projektikonkursi „PickUp- Briti Eri“ eesmärk on toetada erineva keele- ja kultuuritaustaga noorte kogukonda arendavate omaalgatuslike ideede väljatöötamisel ja elluviimisel. Nimetatud konkursi kaudu omandavad noored uusi oskusi, saavad uusi kogemusi, arendavad ettevõtlikkust panustades kogukonna ellu ning seda koostöös teistest kultuuriruumidest pärit noortega.
<https://ank.ee/wp-content/uploads/2017/02/PickUp-Briti-Eri-2019-juhend.pdf>
- Changemakers Academy – Changemakers Academy missiooniks on aidata igapäev programmist osa võtval inimesel saavutada oma täielik potentsiaal. Seeläbi olla võimeline realiseerima oma maksimaalseid võimeid, saavutamaks endale omaseid eesmärke elus.
  - <https://www.changemakers.ee/>
- VeniVidiVici Õpilasvahetus korraldab Eestisiseseid õpilasvahetusi 7. – 12. klasside noortele. Õpilastel on võimalus 1 või 2 nädala jooksul minna õppima teise Eestimaa kooli. Osaleda võivad nii õpilased, koolid kui majutajad. Eesmärgiks on anda igale noorele võimalus avastada nii iseennast kui ka oma kodumaad ning vahetuse käigus kogeda miskit, mis **muudaks nende elu**.
- YFU- põhieesmärk on õpilasvahetuse korraldamine Eesti ja teiste riikide vahel vastavalt YFU poolt kehtestatud standarditele. Nii korraldatakse õpilasvahetuse propageerimiseks erinevaid üritusi, jagatakse taotlejatele stipendiume ja tehakse palju muud seonduvat.
  - <https://www.yfu.ee/yfu/organisatsioonist/>
- Erasmus+ on Euroopa Liidu hariduse, koolituse, noorte ja spordi toetusprogramm.
https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/about_et Programm rahastab noorte ja noorsootöötajate häid ideid. Tegevusvõimalused:
  - noortevahetus;
  - vabatahtlik teenistus;
  - noorsootöötajate õpiränne;
  - strateegiline koostöö;
  - rahvusvaheline noortealgatus;
  - noorte osalusprojektid.

Saaremaal on kindlasti suurte kogemustega E+ projektide tegemisel Kuressaare Ametikool, Kuressaare Gümnaasium ja Koolituskeskus Osila, Saaremaa Ühisgümnaasium, Salme põhikool, Aste põhikool. Noortekeskustest Kuressaare Avatud Noortekeskus Noortejaam, kes omab ka akrediteeringut, mis lubab olla saatvaks, vastuvõtvaks ning koordineerivaks organisatsiooniks.

- Saaremaal toimub noorte info- ja karjäärimes Tuleviku Kompas, sihtrühm 7.-12. klassi õpilased ja õpetajad.
  - Oma võimalusi tulevad tutvustama gümnaasiumid, kutse- ja kõrgkoolid ning noortega tegelevad organisatsioonid üle Eesti.
  - Messi korraldatakse koostöös Saaremaa vallavalitsusega, Kuressaare avatud noortekeskusega Noortejaam, Saaremaa Rajaleidja keskusega, Kuressaare Ametikooliga, Saaremaa Ühisgümnaasiumiga ja Kuressaare Gümnaasiumiga

- Noorte osaluskohvik <https://enl.ee/noortepoliitika/osaluskohvikud/>
  - Saaremaa osaluskohvikus igal aastal on olnud teemalauas ka ettevõtluse teema.
- Saaremaa õpilasmalev – Õpilasmaleva üldine eesmärk on omandada eluks vajalikke oskuseid ja kogemusi läbi praktilise töötegemise nii üksinda kui meeskonnas, kujundada tööharjumust ja seeläbi toetada noort saamaks hästi toimetulevaks ühiskonnaliikmeks. Alaeesmärgid: töökasvatuslik, hariv, oskusi andev, ennetuslik, sotsiaalne, eneseabi ja toimetulekuvõime tõus, võimalus töötada innovatiivsetes töökohtades.
- Nutika noorsootöö kontseptsioon - Muutuv ühiskond ja tehnoloogia areng kannustab noorsootöö meetodeid Eestis ja mujal vastama uutele väljakutsetele ja noorte vajadustele.
  - Dokumendi eesmärk on kirjeldada nutika noorsootöö alused ning luua eeldused noorsootöös nutikate lahenduste väljatöötamiseks ja kasutusele võtmiseks ning noortevaldkonna eesmärkide täitmiseks kõikide noorsootöö osapoolte koostöös.
  - <https://entk.ee/noorsootoo/noorsootoo/nutikas-noorsootoo/>
  - Noortekeskustele suunatud projektikonkurssidel on eraldi prioriteet nutika nt kontseptsiooni rakendamine, nt ANK projektikonkurss, Varaait.
- **Kutse- ja karjäärinõustamise** süsteemi jätkamine.

Ettevõtlikku mõtteviisi toetamiseks muud head algatused

Koolitused:

Saare Arenduskeskus võttis 2019 kevadel läbiviidud koolitusprogrammi „Ettevõtlusakadeemia 2019“ teemadeks just eelkõige noori kõnetavad koolitused. Osalemise vastu oli ülisuur ja koolitusele valiti kiiremini registreerujad. Ehk eelise saidki noored, kelle elustiili loomulik osa ongi aktiivne suhtlemine digikanalites.

Vabatahtlik tegevus – I Land Soundi ja Kuressaare Tänavafestivali algatused ühendavad noori, suurendavad nende iseseisvust ja otsustusvõimet ning annavad kokkupuute ettevõtlusega.

Ühiskondlik tegevus. Noorte kaasamine – õpilasesindused ja noortevolikogu annavad organiseerimise ja vastutuse kogemuse.

Kuressaare Ametikooli poolsed algatused. Ametikooli innovatsioonilabor, koolidega koostöö, arendatavad IKT pädevused, innovatsiooni arendamist tagav robotika rühm.

Nooremad põlvkonnad mitte ei kasva uute keskkondade ja mõjuväljade keskel (videomängurid, blogijad, youtuber staarid, influencerid), vaid leiavad võimaluse raha teenida. Populaarsus kasvab ülikiirelt, toimub juba arutelu, et lülitada videomängude võistlused Olümpiamängude kavasse.

Uued finantseerimisinstrumendid – ühisrahastus platvormid oma ideede realiseerimiseks.

SAARE-LAB – innovatsiooni ja ettevõtluskeskus

Saaremaa vajab multifunktsionaalset ja formaalset haridust toetava üksust. Seda saab kasutada väga edukalt ka täiskasvanute õppes. Ehk et ei ole ainult lastele.

Keskuse sisuks oleks õppijat toetav keskkond.

- Ruum, vahendid, personal, töötubade läbiviijad.
- Ettevõtlus simulatsioonid, töötoad - huviringid (robotika, IKT, programmeerimine), skeemid, visualiseeringud seintel, tegevuste visualiseerimine ja tagasiside.
- Õpitav on praktiliselt läbi tehtav ja igapäevaelu toetav (robotika ringi teadmised saab edukalt rakendada kodus päikesepaneeli üles pannes).
- Töötoad on metoodiliselt mitmekesised (ehk et koolitunde pole mõtet järgi teha. Kaasaegne suund on maksimaalselt 20 minutit teooriat ja siis juba praktiliselt läbi tegema.
- Piirkonna väärtustel baseeruv (ehk et võiks kasutada ennekõike päikest, tuult, võsa energiamajanduses, muda, turvast, vetikat, loodusehitust, põhku, roogu... viimistlusmaterjale lupja savi jne).

Olemasoleva võimalusena näeme Muhu noortekeskuse senisest laiemat kasutamist, samas see ei rahulda kogu Saaremaa valla vajadusi.

4.3. Paremaid näiteid ja praktikaid

Rae vald. Noorte ettevõtlikkuse tegevuskava igaaastane ülevaatamine eelarve koostamise raames.

Noorte ettevõtlikkustegevuste andmebaasi loomine ja info vahendamine.

Mõtteks: Noorte ettevõtlikkustegevuste ja praktiliseks ettevõtlus-ja majandusõppeks vajalike ruumide ja vahenditega kindlustamine. Ehk et peaks olema mingi koht kus on vahendid ja ruumid (+mobiilsus, et oleks võimalus liikuda teadusega ruumist välja praktikaks vajalikku keskkonda).

Hiiumaal. Projekti "lidlane kimab teadusesse" toel sisustatakse Kärdla Põhikooli Teabemajas mobiilne robotika labor, kus noortel on võimalik oma loovust arendada ning iga robotikaalane unistus ellu viia. Mobiilsus annab ringile liikumisvabaduse. Käivitatakse robotikaringid Hiiu vallas, Kärdlas ja Laukal.

Haapsalus. Innokas teevad noored innovatsiooni, viies ellu oma unistusi. Innokas pakub selleks parimaid võimalusi. Sihtasutus Innovatsioonikeskus INNOKAS on avalikes huvides tegutsev, kasumit mittetaotlev eraõiguslik juriidiline isik. (Robotika/õpilasfirmad/jmt teaduse, tehnika, igapäevaelu, formaalse hariduse lõiming).

Tartus. Spark ja Ettevõtlusküla. Spark on siis praktilised töötoad, kus saad ise mingi asja oma kätega valmis teha, kasutades koolis õpitud teadmisi.

Ettevõtlusküla on koht, kus saab mängida ettevõtlikkuse rollimänge (igale vanusegrupile on omad mängud).

Kõikide eelpool toodud näidete puhul on peamine sihtgrupp õpilased, kuid on olemas ka tooted/teenused täiskasvanutele (täiskasvanute rollimängud ettevõtluses, samuti SPARK ja Innoka töötoad).

5. Muude faktorite analüüs ettevõtluskeskkonna kestlikuks toetamiseks

Käesolevas peatükis on välja toodud eelnevates peatükkides kajastust mitte leidnud võimalused, lisaks on peatükki koondatud lühendatud kujul juba töö esimeses osas „Saare maakonna ettevõtluse ja ettevõtluskeskkonna kaardistamine ja ülevaade 2018“. välja toodud ettepanekud ja arengutegurid.

5.1. Tööstusalad kui majanduse mootorid

Üha olulisemalt mõjutab regionaalset ettevõtluse arengut vabade ning väljaehitatud taristuga kinnistute olemasolu tootmis-, lao- ja ärihoonete rajamiseks. Süsteemselt arendatavad tööstuspargid võimaldavad regiooni tuua investeringuid, võimaldavad teha ettevõtjatele suunatud väärtuspakkumisi.

Eelise annavad tõmbekeskuse piiril või selle lähistel, logistiliselt heas asukohas ja heade ühenduste ning tehnovõrkudega tööstuspiirkonnad. Arendatavate piirkondade puhul on oluline, et töötajatel oleks mugav töö käia ning kaugemalt tulijate jaoks oleks olemas mugav ühistransport.

Saare maakonnas puuduvad omavalitsuse poolt süsteemselt arendatavad tööstuspiirkonnad. Investeringute meelitamiseks on ülioluline terviklikult kavandatud, kehtiva planeeringu, hea logistikaga ja valmis või kavandatavate infrastruktuuridega piirkonna olemasolu. Saaremaa valla ja Saare Arenduskeskuse poolt on kaardistatud Saare maakonnas asuvad tööstusalade potentsiaaliga piirkonnad (Tööstusalad Saaremaal, 2018). Eelviidatud uuringust lähtub, et atraktiivsetest tööstusaladest on valla omandis vaid Roomassaare sadama lähiala piirkond.

Igal maakonnal on võimalik sisestada oma tööstusalad veebilehele „Eesti investeerimiskaart“ <https://investinestonia.com/business-in-estonia/infrastructure-and-premises/industrial-parks/>. Seal peab olema võimalik saada infot inglise keeles kruntide, tehnosüsteemide, ehitusõiguse (planeeringu), liitumistingimuste ja maa või hoonestusõiguse hinna kohta. Eelmainitud infokeskkonda ei ole sisestatud ühtegi avaliku- ega erasektori tööstusala. Välisinvestorid ootavad väärtuspakkumisi ja langetavad investeerimisotsused sageli nende alusel. Ilma ette valmistatud tööstusaladeta ei ole võimalik teha kvaliteetseid väärtuspakkumisi. Saare maakonnas pole nimetatud keskkonnas ühtegi tööstusala.

Riigile kuuluvate maade kaasamine tööstusparkide arendamiseks

Linnas või linnalähistel kuuluvad riigile mitmed ettevõtluseks sobilikud piirkonnad. Nende osas tuleks jõuda riigiga kokkuleppele ühiseks tööstusala arendamiseks.

Riigiga tuleb kokku leppida käitumisstandard, kuidas ettevõtja saab riigile kuuluvatele kinnistutele investeerida tootmis-, lao- või ärihoonete rajamisse (müük, hoonestusõigus vm). Ideaalis peaks olema ettevõtjale investeerimiseks sarnased arusaadavad ja vähese bürokraatiaga mängureeglid, olenemata kas tegemist on riigi- või munitsipaalomandisse kuuluva tootmis- või ärimaaga.

Näide omavalitsuse võimalikust proaktiivsest tegevusest, kuidas luua Kuressaarde kaks atraktiivset tööstusala.

- Saaremaa vallale kuulub Roomassaare sadama lähiala.
- Riigile kuulub Ringtee ja Kalevi põik vaheline ettevõtluse arendamiseks ülisoodne piirkond.

Riigile kuuluval ettevõttel Saarte Liinid AS puudub nende hallatavas Roomassaare sadamas täna maareserv. Roomassaare ala oleks kiiremini arendatav sadamas osutatavate teenustega seonduvalt. Samas vald suudaks ettevõtjatele pakkuda sobivaid kinnistuid just Kalevi ja Ringtee vahelisel tööstusalal. **Tasub kaaluda eelkirjeldatud riigi- ja munitsipaalmaade vahetust.** See võimaldaks käivitada kaks arendust. Ühelt poolt AS Saarte Liinidel saada võimaluse tuua sadama lähialale sadamaga seotud ettevõtlus (jahtide hooldushoone, puidu ja muu toorme väärimine - ümbertöötlemine jm). Teiselt poolt oleks vallal võimalik käivitada tööstuspargi arendus selleks sobivas Ringtee - Kalevi tn piirkonnas.

5.2. Vabatsiooni, tollitsooni perspektiiv Saaremaal

Saaremaale tollitsooni või vabatsiooni kavandamisel tuleb jälgida kaugemat vaadet.

Tänastes oludes ei läbi Saaremaad sellised kaubavood, mille käitlemisel oleks kasu vabatsioonist. Saaremaal puudub kauba transiit. Saarte Liinid vahendab valdavalt kohalikke loodusvarasid esmaselt töödeldud kujul. Puudub kaubavoog kolmandatest riikidest. Samuti ei paku riik tsoonides tegutsevatele ettevõtetele, sarnaselt mitmetele teistele riikidele, maksuerisusi.

Millal oleks vabatsiooni rajamine Saaremaale kasulik?

Saaremaal on kaug-pikas perspektiivis võimalus kujuneda ida ja läänt ühendavaks logistiliseks keskuseks. Püsiühenduse rajamise võimalus, sellega avanevad Eesti läänepoosemad sadamad ja kaasaegne lennuväli võimaldavad muuta oluliselt maakonna ettevõtluse sektoreid. Saaremaa võib kujuneda lääne ja ida kaubavoogude sidujaks ja kauba väärimajaks. (Tööstusalad Saaremaal 2018).

5.3. Ühendused - sise- ja välisriiklikud, elektrivarustuskindlus, internetiühendus

Saartel on võtmetähtsusega energeetika, side- ja transpordiühenduste kvaliteet.

Siseriiklike ühenduste parandamine

Parvlaevaühenduse teenuse taseme kvaliteedi oluline paranemine on toonud endaga kaasa hüppelise reisijate arvu kasvu. Samas teenuse areng ja reise arv ei käi kaasas reisijate arvu kasvuga.

Soovitame püstitada ühenduste konkreetset pikaajalist eesmärki, millistena pakume.

Virtsu-Kuivastu liinil:

- parvlaevaliiklus mandriga toimub püsiühenduse põhimõttel;

- väljumised iga 30 min tagant (kaaluda võib ka madalhooajal 40 min graafikut ja tipphooajal 30 min graafikut);
- öise reisi lisamine, mis muudab liikumisvõimaluse ööpäevaringseks.

Triigi-Sõru (Saaremaa-Hiiumaa) liinil:

- igapäevane aastaringne ühendus ka Saaremaa poolt. Graafik, mis võimaldaks hommikul minna Hiiumaale ja õhtul tulla tagasi toimib täna madalperioodil vaid kolmel päeval nädalast.
- suvehooajal maksimaalselt tihe graafik.

Samas täna kõige olulisem on otsustada, millist ühendust mandriga me tulevikus vajame. 2018. aasta töö kaasa olulise muutuse – erakapital on selgelt huvi silla ehitamise vastu. Arvestades viimase 20 aasta keskmist üleveomahtude kasvu 5% aastas, on järgnevatel suvedel taas oluliselt suuremad ooteajad, seepärast on vaja kujundada otsused ja koheselt tuua liinile kolmas kaasaegne ja vähemalt tänaste põhilaevadega sama suur laev.

Sõidukipileti (sillapileti) põhimõtte rakendamine. Selle põhimõtte rakendamisel oleks sõiduk koos kõigi reisijatega üks pileti, pileti oleks vajalik vaid ühes suunas – näiteks pileti vajadus vaid tülles (eeliste soetamine ja reisijate arvu märkimine mõlemas suunas jäävad). Lisades paketti ka Rohuküla-Heltermaa ja Triigi-Sõru liinid, tekib ainulaadne võimalus luua saarte ühisruum, mis pakub meie küllastajatele atraktiivse reisimarsruudi. Ühe piletiga saad läbida kõik meie suursaadred!

Siseriiklikus lennuliikluses tuleb saavutada samuti oluline kvaliteedi tõus (vähem ilmastikutundlik ja suurem lennuk, igapäevane lennuliiklus Tallinnaga), mis tooks töö autorite arvates, sarnaselt parvlaevaliiklusega, kaasa ühenduse paranemise ja olulise reisijate arvu kasvu.

Teises etapis tuleb saavutada lennuki maksimaalne kasutamine. On teada, et logistiliste ühenduste puhul püsikulud (liiklusvahendi rent või laenumakse, hoolduskulud, mehitatus, administreerimine) moodustavad valdava osa liini kuludest ja muutuvkulu (kütusekulu ja lennujaamamaksud) moodustavad oluliselt väikesema osa. See tähendab, et iga lisanduva reisiga reisi hind väheneks.

Välisühenduste loomine

Me asume rahvusvahelise turismi ja äri ristteel, samas nendele teedele jõudmiseks peame ette võtma pika ringi.

Töö autorid julgevad väita, et nii kvaliteetsem siseriiklik kui ka rahvusvaheline lennuühendus, millega kaasneks nii saarlaste kui ka meie külaliste ligi 6-tunnine ajavõit Euroopa südame suunas reisimisel, võiks olla Saare maakonna majanduse kasvu järgmiseks mootoriks. Oluline on kokku leppida sihtsuunad ja ühenduse tüübid. Turismisektor tunneb huvi tšarterühenduste käivitamise vastu, vähemalt sama oluline oleks ka saarlastele ja meie külalistele regulaarliini käivitamine mõne Euroopa transiitlennuväljaga (võimalike variantidena on arutatud Stockholmi, Riia, Helsingi, Kopenhaageni, Peterburi suundi).

Elektrivarustuskindlus

Saare maakonna ettevõtjate rahulolu uuring 2019 näitas, et tööjõu kättesaadavuse kõrval hindavad ettevõtjad suurimaks ettevõtlust segavaks teguriks elektrivarustuskindlust. Vaatamata teenust osutavate ettevõtete kinnitustele, et tehakse suuri investeeringuid ja jõupingutusi varustuskindluse

parandamiseks, on elektrikatkestused jätkuvalt meie tavaelu lahutamatu osa. Ühe alternatiivina tasub omalt poolt teha jõupingutusi, et realiseeruks Saaremaale ja saare lähimerre kavandatud päikese- ja tuuleparkide suurprojektid ja nendega kaasneks alternatiivsete varustuskanalite rajamine. Maakonnas asuvad ettevõtted kujuneks elektrienergia suurtootjad, sellega kaasneks oluline varustuskindluse paranemine. Sellest tulenevalt tänase kriitilise energeetika valdkonnaga saarest ja suurimportijast on suur potentsiaal muutuda ülikindlate ühendustega roheenergia eksportijaks.

Internetiühendus

Kaugtöövõimaluste tekitamiseks on olulisim kiire interneti taristu loomine üle kogu maakonna. Saaremaa oma hea loodus- ja elukeskkonnaga, inimeste sallivuse ja sõbralikkusega ja piisava tugiteenuste hulga ning kvaliteediga oleks heade ühenduste korral (sh otseühendus Euroopa suunas) soodne kaugtöö keskkond.

Kokkuvõte - Teesid

Alljärgnevalt on koondatud käesoleva aruande olulisemad teesid

- **Senine, odaval tööjõul põhinev majandusmudel on end ammendanud.** Ettevõtted, kes ei investeeeri ja ei loo kõrgemat kvalifikatsiooni eeldavaid nutikaid töökohti, peavad tootmise kolima odavamale tööjõuga riikidesse või on paari aasta jooksul sunnitud oma senise tegevuse lõpetama.
- **Kindlad fookused – kasvuvaldkondade valik.** Majandussektorite eelisarendamine, neile tugevama tugikeskkonna loomine, võimaldab kiirendada sektorite arengut. Selliste läbimurdesuundadena näeme:
  - Kogu sinimajanduses tervikliku väärtusahela loomine (sh laevaehitus ja –hooldus, vesiviljelus, kalapüük ja –töötlus, sadamamajandus, meretransport, biosfääri turism).
  - Biomajandus - kohalike bioressursside, sh taimede, loomade, veetoorme ja puidu väärimine uute tehnoloogiate abil (puit, turvas, muda, toiduained, taimed, loomad, kalad, pilliroog, vesi jne).
  - Energiamaajandus, sh. taastuvenergeetika. Kriitilisena varustuskindlus ja võrguga liitumisvõimaluste parandamine.
- **Töötleva tööstuse eksport** on üks olulisemaid majanduskasvu hoobasid, millel on meie heaolu kasvule suurim kaal. Põhjendus täpsemalt aruandes: „Saare maakonna ettevõtluse ja ettevõtluskeskkonna kaardistamine ja ülevaade“. 2018. Vahearuanne.
- Kohest parandamist vajab **elektri varustuskindlus** ja võrguga liitumisvõimaluste parandamine.
- Vallapoolsete **valmis taristuga ettevõtlusalade olemasolu** vajadus. Vallal peab olema tööstusalade rajamise-arendamise konkreetne kava.
- **IKT läbi kõigi sektorite.** Eesti eduloo ülekandmine Saaremaale, selleks vajaliku taristu ja täiendkoolituste süsteemi loomine, IKT hariduse kvaliteedi parandamine.
- **Minna uute töövormide, tuleviku töö, muutustega kaasa** ja luua toetavad infrastruktuurid, ühendused ning kuvand Saaremaast kui heast kaugtöökohast.
- **Rahvusvahelised ühendused.** Asume rahvusvahelise turismi ja äri ristteel, samas nendele teedele jõudmiseks peame ette võtma pika ringi.
  - Avatus tagaks ülisuure potentsiaaliga **turismisektori** hüppelise arengu
- Jõuda tasemele, mis võimaldaks Eestit turundada läbi Saaremaa.
- **UNESCO Biosfäärialala** võimaluste ärakasutamine. Unikaalse loodus- ja elukeskkonna iseärasuste tõttu on kogu piirkonda (saarestik tervikuna) otstarbekas kujundada juhtivaks rohemajandusliku innovatsiooni ja pilootprojekti alaks, mida saab vaadelda kui tõhusalt toimivat säästva arengu mudelit.
- Saaremaale inimeste tagasikutsumisega ja uute elanike toomisega seada fookus **noortele peredele**.
- lisaks IKT valdkonnale on maakonna ettevõtluse arenguks olulised arendusvaldkonnad (horisontaalselt läbi kõigi sektorite) rohemajandus, taastuvenergeetika, E-turundus ja müük,

head ühendused, digitaliseerimine, automatiseerimine, säästlik majandamine, ressursside efektiivsem kasutamine.

- Saaremaa kui katselabor. Arvestades Saaremaa kui ühe omavalitsuse eelist ja terviklikkust, võib välja pakkuda, et Saaremaa vald võiks olla uute lahenduste katsekeskkond-pilootala (kaugtöö, jagamismajandus, elektriautod, sotsiaalteenused).
- **Ettevõtlust toetava arengukiirendi loomine** ja sellega kaasnev ettevõtjaid koondav inkubaator.
- Majandusareng = tööjõud, selle kvaliteet, kapital ja innovatsioonivõimekus. Suurem tulu kõrge lisandväärtusega toodete ja teenuste kaudu seeläbi kõrgema kvalifikatsiooniga töökohad ja inimeste suurem sissetulek.

Eelneva täienduseks on alljärgnevalt välja toodud **makrokeskkonda** puudutavad tegevussuunad, mis on välja toodud Eesti 2035 arengustrateegia koostamise raames koostatud kaardistusest „Globaalsed trendid“.

- Võtta ettevõtetes kasutusele uued tehnoloogiad ja ärimudelid.
- Osaleda globaalsetes väärtusahelates ning töusta seal tootearendaja tasemele.
- Võtta kasutusele paindlikud töövormid.
- Inimesed peavad kohanema vajadusega juurde õppida terve elukaare jooksul. Paindlikke ümberõppe võimalusi saaksid senisest tõhusamalt pakkuda nii kutse- kui ka kõrgkoolid.
- Oskustega välistööjõu kaasamine kolmandatest riikidest peab muutuma paindlikumaks.
- Nii õigus- kui ka maksukeskkond peavad paindlikult võimaldama uute ärimudelite ning töövormide rakendamist.
- Kujundada Eesti ettevõtlus- ja ärikeskkonda selliselt, et suudaksime hoida ja ligi meelitada võimekaid ettevõtjaid, investeeringuid, talente.
- Muuta ühiskonna hoiakuid (sallivus, avatus, valmisolek muutusteks).
- Väärindada senisest enam kohalikke ressursse (puit, toit, maavarad).
- Võtta kasutusele ringmajanduse põhimõtted, et vähendada jäätmete teket, suurendada ressursitõhusust ning luua eeldused keskkonnasäästlike toodete arendamiseks.
- Parandada Eesti tuntust ja pakkuda äridiplomaatia teenuseid olemasolevatel ja uutel turgudel.

Kasutatud kirjandus

Eesti regionaalarengu strateegia 2014-2020 -

https://www.rahandusministeerium.ee/sites/default/files/document_files/REGO/eesti_regionaalarengu_strateegia_2020_taiendatud_2017.pdf

Eesti ettevõtluse kasvustrateegia 2014-2020 - <http://kasvustrateegia.mkm.ee/>

Tööstuspoliitika roheline raamat. Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium, 2017

https://www.mkm.ee/sites/default/files/toostuspoliitika_roheline_raamat_.pdf

A Digital Strategy for Europe <https://www.vocaleurope.eu/a-digital-strategy-for-europe/>

Eesti tööturg täna ja homme 2017. OSKA uuringuaruanne

<http://oska.kutsekoda.ee/wpcontent/uploads/2017/12/Eesti-t%C3%B6%C3%B6turg-t%C3%A4na-ja-homme2017.pdf>

Eesti konkurentsivõime kasv 2020 -

https://riigikantselei.ee/sites/default/files/contenteditors/Failid/eesti2020/ee2020_tekstiosa_2018-2020_heaks_kiidetud_26.4.2018.pdf

Strateegia „Eesti 2035“ koostamise raames koostatud kaardistus „Globaalsed trendid“

<https://www.riigikantselei.ee/sites/default/files/riigikantselei/strateegiaburoo/Eesti2035/Maailm%20aastal%202035%20E2%80%93%20globaalsete%20trendide%20kaardistus.pdf>

Raul Eamets, Mis suunas areneb tulevikumajandus ja mis oskusi siis vajatakse, 2020

<https://rito.riigikogu.ee/wordpress/wp-content/uploads/2018/06/Eamets.pdf>

Technopolis, Riigikantselei ja TÜ 14.05.2017 Analüüs “Tuleviku töö – uued suunad ja lahendused”

https://skytte.ut.ee/sites/default/files/skytte/tuleviku_too_lopparuanne.pdf

Eesti teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni (TAI) strateegia 2014–2020 „Teadmistepõhine Eesti”, Haridus- ja Teadusministeerium

https://www.hm.ee/sites/default/files/59705_teadmistepohine_eesti_est.pdf

Viljar Lubi, Eesti majandus vajab teaduse abi. 27.03.2019, Postimees

Hariduse Tehnoloogiakompass, Hariduse Infotehnoloogia SA, 2019 <https://kompass.hitsa.ee/wp-content/uploads/Hariduse-tehnoloogiakompass.pdf>

Riigi eelarvestrateegia 2019-2022 [file:///C:/Users/Urmas/Downloads/riigi-eelarvestrateegia-2019-2022-stabiilsusprogramm-2018%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Urmas/Downloads/riigi-eelarvestrateegia-2019-2022-stabiilsusprogramm-2018%20(1).pdf)

EAS strateegiline tegevuskava 2019 – 2023 https://www.eas.ee/wp-content/uploads/2018/09/EAS_Strateegiline_Kava-2.pdf

MADE IN ESTONIA 3.0 Eesti välisinvesteeringute ja ekspordi tegevuskava aastateks 2014-2017 Eesti ettevõtete ekspordivõimekuse suurendamiseks ning välisinvesteeringute kaasamiseks, 2014
https://www.mkm.ee/MIE3/download/made_in_estonia_3.0.pdf

Päikeseenergia Eestis , Päikeseküte.ee, <http://www.xn--pikesekte-v2a4y.ee/artiklid/paikeseenergia-eestis/>

LÄÄNE-EESTI SAARTE BIOSFÄÄRI PROGRAMMIALA SÄÄSTLIKU ARENGU PROGRAMM 2014–2020, Keskkonnaamet https://www.keskkonnaamet.ee/sites/default/files/laane-estis_saarte_biosfaari_programmiala_saastliku_arengu_programm.pdf

Tööstusalad Saaremaal. Saare Arenduskeskus 2018.a.

ARENGUSTRATEEGIA PÄRNUMAA 2035+, Pärnumaa Arenduskeskus, 2018
<http://arenduskeskus.parnumaa.ee/wp-content/uploads/2018/09/P%C3%A4rnumaa-arengustrateegia-07.09.2018.pdf>

„Saare maakonna ettevõtluse ja ettevõtluskeskkonna kaardistamine ja ülevaade“. 2018. Vahearuanne. Saare Arenduskeskus <https://www.sasak.ee/est/ettevotjale/saare-maakonna-majanduse-ulevaade>

Saare maakonna arengustrateegia 2020
https://www.sasak.ee/application/files/1614/6885/8504/SM_arengustrateegia_WEB.pdf

Riigikontrolli ülevaade Riigikogule, „Ülevaade riigi vara kasutamisest ja säilimisest 2014.-2015. aastal“, Tallinn 2015)

Saare maakonna ettevõtjate rahulolu uuring, 2019

Postimees „Aili Kägu: peaksime mõtlema, kui palju turiste me Eestisse päriselt tahame“
https://majandus24.postimees.ee/6552752/reisiburoo-omanik-peaksime-motlema-kui-palju-turiste-me-eestisse-pariselt-tahame?_ga=2.130241167.1275433460.1553847936-843938844.1550809983